

МІНІСТЕРСТВО ОХОРОНИ ЗДОРОВ'Я УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ МЕДИЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Кафедра суспільних дисциплін

П.О. Бідзіля, С.С. Дідик

**ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

для семінарських занять студентів - іноземних громадян 1-го курсу медичних
та фармацевтичних факультетів
спеціальностей «Медицина», «Педіатрія», «Стоматологія»,
«Фармація, промислова фармація»

Запоріжжя

2019

УДК 94(477)(075.8)

I-89

*Затверджено на засіданні Центральної методичної Ради ЗДМУ
та рекомендовано для використання в освітньому процесі
(протокол № 1 від 26 вересня 2019 року)*

Упорядники:

П. О. Бідзіля – кандидат історичних наук, доцент кафедри суспільних дисциплін ЗДМУ;

С. С. Дідик – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри суспільних дисциплін ЗДМУ.

Рецензенти:

Т. В. Гребенюк – доктор філологічних наук, професор, професор кафедри культурології та українознавства Запорізького державного медичного університету.

Н. В. Спиця – кандидат філософських наук, доцент, доцент кафедри суспільних дисциплін Запорізького державного медичного університету.

Історія України від найдавніших часів до сьогодення:
навчальний посібник для семінарських занять студентів - іноземних громадян 1-го курсу медичних та фармацевтичних факультетів спеціальностей «Медицина», «Педіатрія», «Стоматологія», «Фармація, промислова фармація» / упоряд. : П.О. Бідзіля, С.С. Дідик. – Запоріжжя: ЗДМУ, 2019. – 122 с.

Запропонований навчальний посібник ознайомить іноземних студентів з основними періодами історії України, надасть інформацію про основні етапи українського державотворення, розкаже про видатних діячів української історії, дасть уявлення про розвиток історичних подій, розкриє трагічні і славні сторінки минулого українського народу.

До кожної теми посібника подано список питань для самопідготовки. Тестові завдання допоможуть студентам перевірити свої знання та підготуватися до диференційованого заліку з дисципліни. Термінологічний словник допоможе іноземним студентам засвоїти основні поняття і терміни, краще зрозуміти їх значення.

УДК 94(477)(075.8)

©Бідзіля П.О., Дідик С.С., 2019

©Запорізький державний медичний університет, 2019

Навчальне видання

БІДЗІЛЯ Петро Омелянович
ДІДИК Сергій Сергійович

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ
ВІД НАЙДАВНІШИХ ЧАСІВ ДО СЬОГОДЕННЯ

навчальний посібник для семінарських занять студентів - іноземних
громадян 1-го курсу медичних та фармацевтичних факультетів
спеціальностей «Медицина», «Педіатрія», «Стоматологія», «Фармація,
промислова фармація»

ЗМІСТ

Передмова	4
Тема 1. Вступ до історії України. Стародавня історія України. Проблеми виникнення і становлення української державності княжого періоду. Литовсько-польська доба української історії.	6
Тема 2. Козацька доба (15-18 ст.). Україна імперської доби (кінець 18 - початок 20 ст.).	23
Тема 3. Національно-демократична революція в Україні. Становлення української державності (1917-1921 рр.).	46
Тема 4. Українська держава в умовах комуністичного тоталітаризму. Західноукраїнські землі у міжвоєнний період (20-30-ті рр. 20 ст.).	58
Тема 5. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). Україна в повоєнний період (1945-1991 рр.). Україна в умовах незалежності.	68
Тести до заліку з «Історії України»	105
Термінологічний словник	112
Список використаної та рекомендованої літератури	122

Передмова

Навчальний посібник «Історія України від найдавніших часів до сьогодення» для семінарських занять студентів - іноземних громадян 1-го курсу медичних та фармацевтичних факультетів спеціальностей «Медицина», «Педіатрія», «Стоматологія», «Фармація, промислова фармація» є складовою навчальної дисципліни «Історія України та української культури». Ця дисципліна поєднує у собі дисципліни «Історія України» та «Історія української культури» і складається з двох модулів: змістовий модуль 1. «Історія України від найдавніших часів до сьогодення» та змістовий модуль 2. «Історія української культури як унікальне явище світової культури». Теоретичний матеріал посібника повністю відповідає робочій програмі дисципліни «Історія України та української культури» й відображає теми змістового модуля 1. «Історія України від найдавніших часів до сьогодення».

Історія України – одна з важливих складових всього спектра суспільно-гуманітарних наук. Історія відіграє провідну роль у процесі формування історичної свідомості, людської особистості, інтелекту та політичної культури.

Метою викладання навчальної дисципліни «Історія України» є світоглядно-пізнавальна підготовка іноземних студентів-медиків, вивчення досвіду минулого українського народу, закономірностей історичного процесу, соціально-економічного розвитку, а також перспектив розвитку української державності у контексті європейської і світової історії.

Основними завданнями вивчення дисципліни «Історія України» є:

- глибше пізнання минулого та сьогодення українського народу і держави;
- засвоєння українських національних цінностей: культури, мови, прищеплення студентам шанобливого ставлення до історичної пам'яті українського народу;

Під час викладання курсу історії України досягаються такі цілі:

- навчальна – з позиції історизму, об'єктивно, на основі здобутків сучасної історичної науки осягнути суть явищ і процесів, що відбувалися в українській історії, невідривного від розвитку світової цивілізації з найдавніших часів до сьогодення;
- виховна – формування історичного мислення, проукраїнської позиції, прищеплення іноземним студентам проукраїнського світогляду.

Студент повинен знати: сутність основних проблем історії України; основні закони й етапи розвитку людської спільноти; проблеми етногенезу української нації; суспільно-політичні, економічні та культурні процеси історичного розвитку українського народу; головні історичні події, основні етапи розвитку української держави; діяльність видатних історичних осіб.

Студент повинен вміти: всебічно аналізувати історичні процеси, події, факти, явища, тлумачити їх; користуватися категорійно-понятійним апаратом історичної науки; застосовувати дані історичної науки для вирішення повсякденних завдань.

Посібник ознайомить іноземних студентів з основними періодами історії України, надасть інформацію про основні етапи українського державотворення, про видатних діячів української історії, дасть уявлення про розвиток

історичних подій, розкриє трагічні і славні сторінки минулого українського народу.

Навчання у вищій школі передбачає самостійну роботу студентів над навчальним матеріалом. З цією метою до кожної теми подано список питань для самопідготовки. Тестові завдання у кінці посібника допоможуть студентам перевірити свої знання та підготуватися до диференційованого заліку з дисципліни. Термінологічний словник допоможе студентам - іноземним громадянам засвоїти основні поняття і терміни, краще зрозуміти їх значення. Список використаної та рекомендованої літератури допоможе студентам краще вивчити окремі теми і поглибити свої знання з історії України.

Тема 1. Вступ до історії України. Стародавня історія України. Проблеми виникнення і становлення української державності княжого періоду. Литовсько-польська доба української історії.

Тема 1.1. Вступ до історії України. Стародавня історія України. Проблеми виникнення і становлення української державності княжого періоду.

План

1. Стародавня доба. Стародавні племена й народи на території України.

2. Київська Русь. Становлення Давньоруської держави.

3. Феодальна роздробленість Русі. Занепад Давньоруської держави.

4. Галицько-Волинське князівство.

1. Стародавня доба. Стародавні племена й народи на території України.

Україна сьогодні одна з найбільших країн Європи з територією понад 600 тис. кв. км. і населенням понад 42 млн. чоловік. Переважає міське населення (близько 70%). На Україну припадає 0,45% території, в надрах знаходиться 5% світових мінеральних ресурсів, 30% світових чорноземів.

Територія України була заселена людьми з найдавніших часів. Перша людина з'явилася на території України 1 млн. років тому.

У розвитку первісного суспільства виділяють чотири періоди¹:

1) кам'яний вік (від 1 млн. років тому до 5-4 тис. до н. е.), ділиться на такі періоди: палеоліт (стародавній кам'яний вік), мезоліт (середньо-кам'яний вік), неоліт (новий кам'яний вік).

2) мідно-кам'яний вік (4-3 тис. до н. е.) – енеоліт.

3) бронзовий вік (кінець 3 - початок 1 тис. до н. е.).

4) ранній залізний вік (1 тис. до н. е.).

Кожен період характеризується виготовленням знарядь праці з певного матеріалу (камінь, мідь, бронза, залізо).

40-35 тис. років тому завершився процес формування людини сучасного виду, якого називають *homo sapiens* - людина розумна.

Вищим етапом розвитку землеробської культури мідно-кам'яного віку стала Трипільська археологічна культура. Трипільці займалися землеробством, вирощували зернові культури, використовували дерев'яний плуг і використовували домашніх тварин. Багато про життя трипільців ми дізнаємося з археологічних пам'яток. Відомо понад 3 тисячі пам'яток – поселення на берегах річок, на схилах долин. Деякі з цих поселень були дуже великими для тих часів. В них могло жити до 10-20 тисяч осіб, і вони займали площу 250-400 гектарів. Тому їх називали протомістами. Житла трипільці були дерев'яними, з глиняною піччю та жертвником, могли бути двоповерховими. Підлогу робили глиняну, а стіни розписували фарбами. Трипільці поклонялися богині

---

¹ Бойко О.Д. Історія України. // <https://history.vn.ua/book/boyko/index.html>

родючості, бику (символу сонця та чоловічої сили), змієві (охоронцеві дому). У трипільській культурі створено основу для появи писемності у вигляді глиняних символів та знаків на кераміці. Чому зникли трипільці? Точно ніхто не знає, але вчені припускають, що вони були витіснені кочовиками, або занепали і зникли внаслідок господарської та екологічної кризи.

Із 7 ст. до н.е. в Північному Причорномор'ї переселенці із Греції засновують свої міста: Ольвія, Тіра, Феодосія, Херсонес, Пантікапей та інші. Невдовзі ці міста стають незалежними – містами-державами (7-1 ст. до н.е.), а пізніше (1 ст. до н.е. - 3 ст. н.е.) опиняються під владою Риму. Найбільшого розквіту держави досягли у 6-4 ст. до н.е. Найбільш відомі міста: Ольвія, Херсонес, Боспорське царство².

За формою правління міста-держави були республіками: демократичними (де вирішальну роль у політичному житті відігравав демос) або аристократичними (де влада фактично належала рабовласницькій аристократії). Але були і монархії – Боспорське царство, яке виникло у 5 ст. до н.е. і об'єднало під своєю владою 20 міст на чолі з Пантікапеєм. В 4 ст. н.е. Боспорська держава розпалася під ударами гунів.

Господарство античних міст-держав було засноване на жорсткій експлуатації рабів. Міста-держави торгували з Грецією і з північними сусідами (скіфами та сарматами). У Грецію вивозили хліб, худобу, шкіру, пушнину, рабів. Сусідам продавали вино, зброю, тканини, вироби мистецтва та ін. Ремесло досягло високого рівня розвитку і славилось виробництвом металевих, керамічних, ювелірних виробів, ткацтвом. У землеробстві вирощували пшеницю, ячмінь, просо, виноград, яблука, груші тощо. Не останню роль відігравали скотарство і рибальство.

Духовна культура досягла високого рівня розвитку: розвивалися освіта, наука, література, музика, театр, скульптура, архітектура. Культуру міст-держав визначають як чорноморський варіант античної культури.

У 4 ст. н.е. під натиском гунів більшість античних міст-держав припинили своє існування.

В стародавні часи на території України жили кочові племена³.

З кінця 3 тис. до н. е. на півдні України жили кіммерійці. Вони були добрими наїзниками, мали велике кінне військо і здійснювали походи в Малу Азію.

У першій половині 7 століття до н. е. кіммерійців витіснили скіфи, які створили свою могутню державу – Велику Скіфію. Вони створили свою самобутню культуру, яка збереглася до наших днів у вигляді курганів – місць поховання. У цих курганах знайдено багато археологічних знахідок, які дають нам уявлення про ту епоху, про побут та культуру народу.

Скіфів витіснили сармати в 3 столітті до н. е. Своєї держави вони не створили, а їхня культура була близькою до скіфської. Основними заняттями сарматів були кочове скотарство, полювання, військова справа. На початку нової ери частина сарматів опанувала землеробство. Займалися ремеслами – ткацтвом, гончарством, ковальством і ін. Військо сарматів складалося з важкоозброєної піхоти та кінноти. Основні види наступальної зброї — луки,

² Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/2.html>

³ Власов В. С. Історія України: комплексне видання / В.С. Власов, С.В. Кульчицький. – Київ: Літера ЛТД, 2018. – С.20-21. (далі – Власов В. С. Історія України)

списи, мечі; мали панцирі, щити. Сармати навіть брали участь у війнах проти Риму. А потім сарматські вершники навіть служили Риму.

В середині 3 ст. н. е. сарматські племена підкорили готи – германські племена з Прибалтики. Готи (2–4 ст. н.е.) – германські племена, з'явилися на території України в середині 2 ст. й витіснили, поглинули, підкорили сарматів. Вестготи просунулися на захід від Дністра, а остготи осіли в пониззі Дніпра. На початку 4 ст. остготські племена об'єдналися в державу на чолі з королем Германаріхом. Із наступом гунів у середині 4 ст. частина остготів перейшла на правий берег Дунаю на територію Римської імперії, а решта була знищена або асимільована гунами.

Гуни (3–4 ст. н.е.) прийшли з монгольських степів⁴. В Україні, у Північному Причорномор'ї гунські племена і зруйнували майже всі грецькі міста-держави. Вистояли тільки Херсонес і Пантікапей. У 4 ст., гуни розбили готів і тривалий час панували в причорноморських степах на території від Азовського моря до Дунаю. Вони були войовничими, схильними до завоювання, здійснювали походи на Західну Європу. Але після 453 р. держава гунів почала занепадати. Це було пов'язано зі смертю їх правителя – Аттили.

2. Київська Русь. Становлення Давньоруської держави.

Київська Русь – була першою державою у східних слов'ян – українців, росіян, білорусів. Київська Русь існувала протягом 9–12 ст. Вона утворилася внаслідок об'єднання східнослов'янських племінних союзів навколо Полянського союзу з центром у Києві.

Слов'яни – це велика група європейських народів, об'єднаних близькістю мови і спільним походженням. Про розвиток східних слов'ян напередодні утворення держави в 9 столітті йдеться в початковому російському літописі «Повісті минулих літ» (хроніка), основним автором якої був монах Києво-Печерського монастиря Нестор, який жив у кінці 11 – початку 12 ст.

На нашій території проживали східнослов'янські племена полян, древлян, сіверян, уличів. Саме з нащадків цих племен бере початок український народ. Центрами розселення племен ставали міста. Племена об'єднувалися у союзи племен. Союзи племен поступово переростали в утворення більш високого рівня – племінні княжіння. Одним з найбільших племінних центрів було місто Київ. Саме йому належить провідна роль в об'єднанні східнослов'янських племінних союзів у державу. Київ який завдяки вдалому географічному розташуванню набув значення політичного центру східних слов'ян.

У 7 – першій половині 9 століть у східних слов'ян виникає додержавне утворення – Полянське князівство Кия⁵. Згідно з легендою, наведеною в «Повісті минулих літ», засновником Києва був князь Кий з братами Щеком, Хоривом і сестрою Либіддю.

У 8 – середині 9 ст. сформувалося державне об'єднання – Київська Русь. Це була раннефеодальна держава. На чолі держави стояв великий князь Київський, якому належала вся влада. Він мав право на всі підвладні йому

⁴ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/2.html>

⁵ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/2.html>

землі, частина яких розподіляв між своїми спадкоємцями. Вони ж повинні були платити йому данину і виставляти дружини на вимогу великого князя.

Органами влади Київської держави були княжий двір княжий рада, що складалася зі старших дружинників (бояр) і племінних старійшин і народне віче.

Доходи ранньофеодальної держави становила данину з підлеглих племен. Державі необхідно було захищатися від зовнішніх ворогів – кочових племен печенігів, Хазарського каганату, Візантії.

Таким чином, Київська держава стало закономірним завершенням тривалого процесу формування племінних союзів, які призвели до утворення держави.

Останніми князями з династії Кия багато істориків вважають Аскольда і Діра. Ймовірно, Аскольд став Київським князем у середині 9 ст., а Дір був його співправителем. При них Русь домоглася вигідних угод з Візантією, здійснювали вдалі походи проти болгар. Вони першими прийняли на Русі християнство.

Князь Олег (882-912 рр.) був одним з ватажків варязьких загонів, який захопив владу в Новгороді і на чолі дружини спустився по Дніпру до Києва⁶. Тут він вбив Аскольда і Діра і захопив місто. Київ став центром об'єднаної держави, якому підпорядковувалися також Новгородські землі. Олег здійснив два переможних походи на Константинополь у 907 і 911 рр. В результаті цих походів був підписаний договір з греками, згідно з яким Візантія сплатила контрибуцію (48 тис. гривень золотом), домігся безмитної торгівлі для купців. Він здійснив кілька походів проти Арабського халіфату.

Після смерті Олега влада перейшла до князя Ігоря (912 – 945 рр.), яким знову довелося вести боротьбу з печенігами і в 915 р. укласти з ними мирну угоду. Ігор здійснив кілька походів на Візантію. Під час першого походу в 941 р. російський флот був спалений «грецьким вогнем». Другий похід 943 р. закінчився мирним договором з Візантійським імператором. Військові походи вимагали від князя значних витрат, які покривалися за рахунок збільшення данини з залежних від Києва слов'янських племінних князівств. Це викликало повстання древлян в 945 р. Повсталі древляни перебили загін Ігоря, а князя стратили.

Після смерті Ігоря його дружина Ольга (945-964 рр.) жорстоко помстилася древлянам за вбивство чоловіка. Але вона вирішила провести реформи і упорядкувати збір данини. Заздалегідь був визначений розмір данини, встановлювалися спеціальні місця для її збору. Ольга прийняла християнство і хотіла поширити його на Русі, але маси не прийняли його. Ольга проводила активну дипломатичну роботу, намагаючись зміцнити зв'язки з Візантією та іншими державами.

Правління князя Святослава (964-972 рр) – сина Ольги та Ігоря – було спрямовано на розширення меж Русі і збройну боротьбу з сусідами. Святослав спробував посилити владу династії. У 969 р. розділив князівства між синами. У Києві залишив Ярополка, у Древлянській землі – Олега, в Новгороді – Володимира.

---

⁶ Бойко О.Д. Історія України. // <https://history.vn.ua/book/boyko/17.html>

Після його смерті сини почали боротьбу за захоплення великокнязівського престолу. Переміг Володимир і став київським князем.

Князювання Володимира (980-1015 рр.) стало початком періоду розквіту Київської Русі. Під час його правління остаточно визначилися і закріпилися кордони Русі, в складі якої об'єдналися всі землі східних слов'ян. Було вирішено одне з найважливіших завдань того часу: забезпечення захисту земель Русі від набігів кочівників. Для цього по річках Десні, Осетру, Сулі, Стугні було споруджено ряд фортець.

Метою зовнішньої політики Володимира було зміцнення становища Русі серед християнських держав Європи. Він вів активну дипломатичну роботу, створюючи політичні союзи за допомогою династичних шлюбів.

Велике політичне значення мало прийняття християнства у 988 р. Нова релігія сприяла розвитку культури країни. Розширилися відносини з Візантією та Священною Римською імперією, з якою у 1013 р. був укладений дипломатичний договір.

За правління Володимира відбулося зміцнення держави. В основному завершився процес формування єдиної держави: територія Київської Русі простягалася від Чудського, Ладозького, Онезького озер на півночі до Південного Бугу на півдні, від Карпат на заході до межиріччя Оки і Волги на сході – це практично від Балтійського моря і до Чорного. Володимир укріпив князівську владу, створив сильну централізовану державу. Князь хрестив Русь, і таким чином зрівняв її з провідними європейськими державами.

Після смерті Володимира протягом чотирьох років тривала боротьба між його синами за Київський престол. У 1019 р. до Києва вступив Ярослав, але його влада була не повною, він ділив її з братом Мстиславом до 1036 р.

При Ярославі (1019-1054рр.) Київська Русь досягла свого найвищого розквіту. Значну увагу Ярослав приділяв безпеці кордонів держави. У 1036 р. Ярослав здобув вирішальну перемогу над печенігами, після чого вони змушені були перебратися за Дунай. Він продовжував зміцнювати зв'язок з Європою і укладав династичні шлюби. Він був впливовим європейським політиком свого часу. При Ярославі був написаний перший збір законів Київської Русі «Руська правда»⁷, який упорядковував феодальні відносини в країні.

Ярослав багато зробив для зміцнення християнства на Русі. Він будував храми і монастирі, вперше ввів руську православну церкву з-під впливу Візантії. В 1051 р. князь самостійно призначив главою церкви митрополита Іларіона.

Ярослав Мудрий поділив свою державу між синами і племінниками. Це призвело до розпаду держави, яка в цей час зазнавало нападів половців.

Економіка Русі була доволі розвинута для свого часу.

Землеробство було провідною галуззю економіки. Русічі сіяли жито, пшениця, просо, ячмінь, овес. Вирощували також бобові та технічні культури, городину. Із землеробських знарядь використовували переважно рало, плуг, соху.

Скотарство набуло значного поширення, особливо в степовій зоні. Розводили велику і малу рогату худобу, коней, свиней, птахів.

---

⁷ Власов В. С. Історія України... – С.29-31.

Добре було розвинуте ремесло. На Русі існувало до 60 спеціальностей. Найважливішими його галузями були: виплавка металів, гончарство, ткацтво, ювелірне та деревообробне виробництво.

Торгівля була як внутрішня, так і зовнішня. Особливо велике значення мала зовнішня торгівля. Експортували хліб, худобу, сіль, хутро, ремісничі вироби. Імпортували тканини, вино, прянощі, вироби мистецтва тощо. З 9 ст. основною грошовою одиницею стає гривня - злиток срібла різної ваги (до 200 г). У 10 ст., з часів Володимира Великого, навіть карбували власні монети – злотники й срібляники.

Допоміжними галузями господарства були мисливство, рибальство, бджільництво, бортництво.

Соціальна структура суспільства Київської Русі була ранньофеодальною⁸. Основними соціальними станами (групами) були:

Світські феодалі – князі (представники правлячої та племінних династій), бояри (місцеві родовиті землевласники) та князівські дружинники. Володіли князівствами та місцевими вотчинами.

Духовенство – представники церкви. Духовенство формується із прийняттям християнства. Православна церква, як і світські феодалі, мала право володіти землею.

Податний стан – селяни, міщани, ремісники, торговці, холопи.

Основну масу населення Русі становило селянство (смерди). Смерди спочатку були вільними і економічно самостійними, але поступово потрапили в економічну залежність від князів і бояр: платили їм данину, виконували примусові роботи.

Міщани, ремісники, торговці – переважно жили у містах, сплачували податки і несли повинності на користь феодалів, займалися ремеслами і торгівлею.

Холопи – за своїм становищем наближалися до рабів. Їх використовувалися в домашньому господарстві. Як правило холопи не мали ніякого майна і належали своєму господареві.

3. Феодална роздробленість Русі. Занепад Давньоруської держави.

11-13 ст. – період феодальної роздробленості Русі. Київська Русь поступово перетворилася на державу з багатьма центрами, пов'язаними релігійними, культурними, династичними традиціями. Київ залишився столицею, керованою найбільш сильним князем, який спирався на силу своєї дружини і союзників. Найважливіші питання зовнішньої і внутрішньої політики вирішували з'їзди князів⁹.

Основними причинами феодальної роздробленості Київської Русі були: натуральний (замкнутий характер феодального господарства, слабкий зв'язок між князівствами, майже повна відсутність торгівлі між окремими землями Русі, зміцнення місцевої знаті, посилення міст.

У цей період звертають на себе увагу князі Володимир Мономах і його син Мстислав. Саме вони зберігали єдність Київської Русі, успішно боролися з

⁸ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/8.html>

⁹ ФЕОДАЛЬНА РОЗДРОБЛЕНІСТЬ КИЇВСЬКОЇ РУСІ // Крок до ВНЗ. Історія України. Довідник // <https://history.vn.ua/zno/step-to-vnz-ukraine-history-2011-spivak-full-course/3.php>

внутрішніми і зовнішніми ворогами, підтримували династичні зв'язки з європейськими країнами.

Князь Володимир Мономах зміг об'єднати навколо Києва майже три чверті земель Київської Русі. При ньому зміцнилися й міжнародні позиції Київської держави. Він вніс ряд змін у законодавство – «Руську правду», - доповнив його «Статутом Володимира Мономаха». І все ж повністю об'єднати Київську Русь йому не вдалося. Син Мономаха Мстислав (1125-1132 рр.) продовжив політику батька, зміг ще перемогти половців і вислати їх князів у Візантію (1129 р.), а також підтримувати ще відносну єдність держави. Мстислав був останнім одноосібним правителем Київської Русі. Після його смерті Київська Русь остаточно вступила в період феодальної роздробленості і розпалася на ряд самостійних князівств¹⁰.

В середині 12 ст. на Русі було 15 князівств, а на початку 13 ст., з поглибленням процесу феодальної роздробленості їх було вже близько 50. Наслідки роздробленості були як позитивні – економічне та культурне піднесення руських земель, розвиток міст, ремесел, торгівлі, культури та мистецтва; удосконалення системи управління удільними землями; розвиток демократичних традицій: скликання народного віча, правителі вдаються до підтримки міщан; формування українського, білоруського та російського народів, так і негативні – міжусобна боротьба (громадянська війна) між князями підірвала сили князівств, призводила до загибелі людей і нищення культурних пам'яток; ослаблення обороноздатності Русі перед обличчям зовнішніх ворогів: половців, литовців, монголо-татар; занепад основних торговельних шляхів через Русь.

Справжнім лихом для Київської Русі стала так звана монголо-татарська навала.

Наприкінці 12 ст. в Центральній Азії утворилася Монгольська держава. В боротьбі за владу в 1206 р. переміг хан Темучин (Чингізхан), який почав завойовницькі походи і хотів підкорити весь світ. В 13 ст. монголи дійшли до Русі. В 1223 р. битві на річці Калка (31 травня 1223р.) руське військо зазнало страшної поразки. Але далі монголи не пішли, а повернулися додому.

У 1237 р. розпочався новий похід монголо-татар на Русь. Його очолив онук Чингізхана Батий. Монголи доволі швидко завоювали значні території Русі. Захопили такі міста як Рязань, Володимир, Москва, Переяслав, Чернігів. А в 1240 р. війська Батия рушили на Київ. Київ мав добре укріплені стіни і довго оборонявся. Проте сили були нерівними, і місто майже повністю було зруйноване, а населення зменшилося з 50-60 тисяч до 2 тисяч осіб¹¹.

У 1241 р. — похід монголів на Західну Русь. Зруйновано міста Київського і Галицько-Волинського князівства. Далі монголи вдерлися на територію Польщі, Угорщини, Чехію, Словаччину, Сербію, Боснію, Хорватію. Але у 1242 р. монголи припинили похід на Захід і повернули назад.

В ході завойовницьких походів монгольські хани встановили золотоординське ярмо (іго) – своє панування над князівствами Русі. Хоча руські князівства потрапили в залежність від Золотої Орди, вони не входили до

---

¹⁰ Панчук І. Історія України. Комплексна підготовка до зовнішнього незалежного оцінювання і державної підсумкової атестації / І. Панчук. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2019. – С. 26,32. (далі – Панчук І. Історія України...)

¹¹ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/8.html>

її складу. Залежність Русі від монголів полягала у сплаті важкої данини – податків монголам; в участі руських військ у монгольських походах; у праві монгольського хана підтверджувати ярликом право князя на князювання. Але монголи толерантно ставилися до православного християнства, не забороняли і не знищували його.

Наслідками золотоординського панування були: великі людські і матеріальні втрати; занепад ремесла і торгівлі; втрачено державну незалежність Русі, призупинені державотворчі традиції; консервація (збереження) роздробленості Русі; запроваджено систему підданства у взаєминах між князем і знаттю, що ґрунтувалася на абсолютній покірності підданців та безмежній владі правителя; відставання Русі в своєму розвитку від країн Західної Європи; послабленням Русі скористалися західні держави (Польща, Литва, Угорщина), які розділили українські землі на століття.

Остаточне зруйнування Києва монголо-татарами у 1240 р. ознаменувало кінець Київського періоду Давньої Русі. Київ занепав і втратив сою роль провідного політичного, духовного, економічного центру.

Таким чином, Київська держава об'єднала слов'янські племена. Це створило сприятливі умови для їх політичного, економічного і культурного розвитку слов'янських народів. Київська Русь мала величезне історичне значення не тільки для українського народу, але й для росіян та білорусів, які утворили свої держави на території, яка входила до складу Київської Русі.

Київська Русь була однією з найбільших і найбільш могутніх держав тогочасної Європи, з якою мусили рахуватися всі її сусіди. Русь підтримувала політичні відносини з Польщею, Угорщиною, Візантією, Францією, Німеччиною, Скандинавією.

Важливу роль зіграло Київське держава в боротьбі з кочівниками, протягом століть, захищаючи європейські держави від небезпеки набігів.

Державний та культурний розвиток Київської Русі сприяв формуванню українського народу. З 12 ст. на цій території з'являється назва «Україна».

Після смерті Ярослава Мудрого Волинь закріпилася за його нащадками.

З ослабленням Київської Русі, виокремлюють найбільші князівства: Київське, Переяславське, Чернігово-Сіверське, Волинське, Галицьке – саме вони стали основою формування Української держави. Фактично, Русь як єдина держава припинила своє існування.

Історичне значення Київської Русі:

- Вперше об'єднала східнослов'янські племена в єдиній державі;
- Прискорила економічний, політичний, культурний розвиток східних слов'ян;
- Захистила східнослов'янські землі від іноземних держав і кочівників;
- Підняла й укріпила міжнародний авторитет східних слов'ян, долучила їх до міжнародної політики.

4. Галицько-Волинське князівство.

У 1141 р. виникло Галицьке, а 1146 р. – Волинське князівство. А у 1199 р. відбулося об'єднання двох князівств у Галицько-Волинське князівство на чолі з князем Романом (1170-1205рр.). Саме це князівство стане наступником Київської Русі, продовжить її державотворчі традиції. Після монголо-татарської

навали на Русь, Галицько-Волинське держава, використовуючи своє вигідне стратегічне положення на шляху між Чорним і Балтійським морями, продовжував боротьбу з татарами, домігшись широкого міжнародного визнання, стає одним з найбільших центрів об'єднання давньоруських земель. Таким чином, воно ще майже протягом століття зберігало державницькі та культурні традиції Київської Русі.

Галицько-Волинської держави була утворена в 1199 р. Романом Мстиславичем¹². Князь Роман (1199-1205 рр.): створив велику централізовану державу – Галицько-Волинське князівство; придушив галицьке боярство; завоював Київ (1202 р.), і до самої смерті був великим князем київським; успішно боровся з половцями; підтримував дружні відносини з Візантією, Угорщиною, Тевтонським орденом; відмовився прийняти корону з рук Папи Римського в обмін на перехід у католицизм; виступив із планом за яким слід було уладнати міжкнязівські чвари, обрати центральну владу, зорганізуватися для спільної боротьби з половцями. Але після його загибелі у 1205 р. неподалік польського міста Завихвоста, Галицько-Волинська держава на довгий час залишилася без князя і розпалася.

За князя Данила Галицького князівство стало центром державного об'єднання земель Київської Русі. Данило Галицький – син Романа Мстиславовича, почав важку боротьбу за спадщину батька. У 1238 р. Данило переміг своїх ворогів (боярство, угорських і польських феодалів), відновив єдність Галицько-Волинського князівства.

Внутрішня політика Данила Галицького була скерована на посилення держави. Розбудовувалися міста, поставали нові - Львів, Холм. У 1239 р. до князівства було приєднано Київ. Зміцнювалася православна церква, розвивалася культура. Провів військову реформу та реформу державного управління¹³.

У 1253 р. Данило був коронований папським легатом. Він став 1-м українським королем. Галицько-Волинське князівство перетворилося на королівство. Фактично можна говорити про утворення Галицько-Волинської держави.

Зовнішня політика Данила була направлена на боротьбу із монголо-татарами. Татари заважали Данилу зміцнити державу. Прагнули поставити його під свій повний контроль. Князь намагався організувати проти них похід. Але не зміг.

Правління Данила Романовича було часом найвищого піднесення Галицько-Волинського князівства. У 1264 р. Данило Романович помирає. Після його смерті починається поступовий занепад Галицько-Волинського князівства. У 1340 р. помер останній князь Галицько-Волинського князівства.

Значення Галицько-Волинської держави величезна¹⁴.

Будучи безпосереднім спадкоємцем Київської Русі, Галицько-Волинське князівство відіграло надзвичайно важливу роль в історії українського народу:

- забезпечило збереження і розвиток державності на українських землях;

---

¹² Світлична В.В. Історія України. // <https://westudents.com.ua/glavy/30229-22-galitsko-volinske-knyazvstvo-XII-XIV-st.html>

¹³ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/8.html>

¹⁴ Бойко О.Д. Історія України. // <https://history.vn.ua/book/boyko/28.html>

- модернізувало давньоруську державну організацію;
- зберегло від завоювання та асиміляції південну та західну гілки східного слов'янства, сприяло формуванню української народності;
- стало новим після занепаду Києва центром політичного та економічного життя;
- розширило сферу дії західноєвропейської культури, сприяло поступовому подоланню одностороннього візантійського впливу;
- продовжило славні дипломатичні традиції Київської Русі, ще 100 років після встановлення золотоординського іґа представляло східнослов'янську державність на міжнародній арені.

Питання для самопідготовки:

1. На які періоди поділяється історія первісного суспільства?
2. Що ви знаєте про Трипільську культуру на теренах України?
3. Які кочові народи населяли територію сучасної України в давнину?

Розкажіть про них.

4. Що ви знаєте про грецькі міста-держави?
5. Кого із перших київських князів ви можете назвати? Яку політику вони проводили?
6. Що ви знаєте про князя Володимира? Яку політику він проводив?
7. З ким вели боротьбу Київські князі?
8. Коли Русь прийняла християнство? У чому значення прийняття християнства Руссю?
9. Яку політику проводив Ярослав Мудрий? У чому його заслуга?
10. Якими були причини феодальної роздробленості Київської Русі?
11. Що ви знаєте про князювання Володимир Мономах і його сина Мстислава?
12. Яке значення в історії України посідає Київська Русь? Коли виникає назва «Україна»?
13. Коли виникло Галицько-Волинське князівство? Хто його об'єднав? Що ви знаєте про цю людину?
14. При якому князя був найвищий підйом Галицько-Волинської держави? Яку політику він проводив?
15. Яке значення в історії України посідає Галицько-Волинське князівство?

Тема 1.2. Литовсько-польська доба української історії.

План

1. Українські землі у складі Великого князівства Литовського.
2. Соціально-економічний розвиток українського суспільства другої половини 14 – першої половини 16 ст.
3. Люблінська унія та її наслідки для України.

4. Берестейська церковна унія. Утворення Греко-католицької церкви.

1. Українські землі у складі Великого князівства Литовського.

У 14 ст. більшість українських земель входили до складу Великого князівства Литовського та королівства Польського.

В 14 ст. землі України зазнавали постійного грабунку з боку монголо-татар, а Галицько-Волинські землі – постійних нападів з боку Угорщини та Польщі. Це стало однією з основних причин політичного, економічного і культурного занепаду Русі. Намагаючись отримати захист від зовнішніх ворогів, багато земель Русі почали встановлювати союзні відносини або переходити під владу нової держави – Литовського князівства.

Це князівство склалося в середині 13 ст. в результаті об'єднання частини литовських племен і білоруських земель. Першим литовським князем, який почав приєднувати українські та білоруські землі до Литви був Гедимін, він став іменуватися «королем литовським та руським». Його син Ольгерд (1341-1377 рр.) у битві на річці Сині Води (1362 р.) завдав поразки Золотій Орді і приєднав Чернігівщину, Київщину, Переяславщину, Поділля¹⁵. Пізніше, після боротьби із Польщею відвоював Берестейський, Володимирський і Луцький уділи. Князь Вітовт (1392-1420 рр.) заволодів Чорноморським узбережжям.

Особливості статусу українських земель у складі Великого князівства Литовського (ВКЛ):

- 1) приєднання відбувалося переважно мирним шляхом через бажання князівств позбутися монгольського ярма;
- 2) система управління залишилася практично незмінною: руські князі сплачували щорічну данину та надавали збройну допомогу;
- 3) руська мова, православна церква, українська культура мали високий статус (наприклад, були непоодинокими випадки, коли князі литовські ставали православними);
- 4) частково зберіглося руське законодавство («Руська правда»).

Велике князівство Литовське по суті було литовсько-руською державою: 80% території цієї держави становили землі Русі – українські, білоруські, частково російські землі. Основне населення складалося з «русичів», пізніше «русинів», так ще з часів Київської Русі називали себе прямі предки українців, білорусів, росіян.

Таким чином, Велике князівство Литовське було багатонаціональною литовсько-українсько-білоруською державою. Литовцям у ньому належала провідна політична роль, а українцям і білорусам – культурна й економічна.

Іншою була доля українських земель у складі королівства Польського. Доволі довго Литва і Польща боролися за землі Галицько-Волинського князівства. З 1349 р. до 1377 р. тривали війни між Литвою та союзними військами Польщі й Угорщини за територію Галичини. Їх результатом стало остаточне розділення Галицько-Волинського князівства – Волинь відійшла до Литви, Галичина до Угорщини. А у 1387 р. Галичину остаточно завоювала Польща. На цих землях польська влада утворила Руське воєводство з польською адміністрацією.

¹⁵ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/11.html>

Політика Польщі на українських землях кардинально відрізнялася від політики Литви: насаджувався католицизм; закривалися православні церкви і монастирі; православних обмежували у правах обіймати державні посади; насаджувалися польська мова, культура.

Для українців польське панування означало початок тривалого соціального та етнічного конфлікту, який поширився на всі сфери життя України. Це було підкорення чужій нації, чужій релігії, чужій культурі.

У 14 ст. роль Польщі значно зросла. Великий князь литовський Ягайло, щоб зберегти єдність Великого князівства Литовського і посилити своє панування на білоруських та українських землях, шукає підтримки у більш сильної в той час польської держави. І 14 серпня 1385 р. в місті Крево була підписана унія – угода про династичне союз між Великим князівством Литовським і Польщею¹⁶. Великий князь литовський Ягайло вступив у шлюб з польською королевою Ядвігою, ставав польським королем, а Велике князівство Литовське входило до складу Польщі.

Результати підписання унії:

- допомогла об'єднаним силам Литви і Польщі розбити Тевтонський орден у Грюнвальдській битві (1410 р.);
- спричинила роздавання українських земель польськими феодалам;
- сприяла поширенню впливу польських магнатів та католицизму в Литві та Україні зокрема.

Кревська унія зустріла опір частини литовської, української й білоруської шляхти.

2. Соціально-економічний розвиток українського суспільства другої половини 14 – першої половини 16 ст.

Сільське господарство залишалося провідною галуззю економіки. У господарствах застосовували перелогову та двопільну систему сівобігу. Також набула поширення трипільна система сівобігу. Традиційно населення займалося тваринництвом, городництвом, садівництвом, бджільництвом. Суттєву роль продовжували відігравати рибальство й мисливство.

В 14–16 ст. зростають великі феодалні господарства. Тому майже зникають вільні общинні землі. Збільшуються грошові і натуральні податки для селян. Зростає і панщина. Серед промислів слід виділити вже традиційні солеваріння, виробництво дьогтю, смоли й поташу. Також селяни у своїх господарствах для власного вжитку виготовляли сукно і полотно, гончарний посуд, предмети з металу й дерева.

Розвиток ремесла і торгівлі пов'язаний зі зростанням міст. Найбільшими містами були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський (у них мешкало по 10-20 тис. осіб). У невеликих містах населення було по 2-4 тис. осіб. Етнічний склад міського населення відрізнявся неоднорідністю. Так, на Волині та в Центральній Україні у містах переважали українці, але в Галичині більшість міського населення становили поляки, німці, вірмени, євреї тощо.

У 16 ст. налічувалося близько 130 ремісничих спеціальностей. На українських землях, що входили до складу Польщі, поширилися цехи. Але,

---

¹⁶ Власов В. С. Історія України... – С.57

православні українці як правило не могли стати цеховиками, бо до цеху приймали тільки католиків.

У цей період зростає міжнародна торгівля. Після падіння Візантійської імперії у Європі підвищується попит на у сільськогосподарську продукцію, впершу чергу на зерно. Великими центрами зовнішньої торгівлі були Київ, Львів, Кам'янець-Подільський та Луцьк. Також розвивалася внутрішня торгівля – кілька разів на рік проводилися ярмарки.

З кінця 15 ст. в українських містах поширюється магдебурзьке право. Магдебурзьке право – право міста на самоврядування¹⁷. Вперше таке право отримало у 13 ст. у Німеччині місто Магдебург. Магдебурзьке право передбачало звільнення міста від управління, судової та адміністративної влади місцевих феодалів-власників міст і створення міського самоврядування. В Україні таке право отримали Львів, Кам'янець-Подільський, Луцьк, Київ. Магдебурзьке право розповсюджувалося лише на католиків, православні міщани не мали права на участь в управлінні містом і ремісничими цехами. Також слід відмітити, що Магдебурзьке право в Україні мало обмежений характер.

Соціальна структура населення дещо змінилася¹⁸. Замість князів і бояр з'являються магнати і шляхта. Таким чином, українське суспільство складалося з магнатів, шляхти, духовенства, міщан, селян.

Право землеволодіння держава визнавала лише за шляхтою (князі, магнати, пани, шляхта, бояри) та церквою. Це так звані привілейовані стани. Всі інші ж категорії населення були непривілейованими, вони не могли володіти землею (селяни могли лише користуватися нею, за що сплачували феодальну ренту – податки), і саме вони утримували державу, сплачували податки, виконували повинності.

Шляхетський стан не був однорідним. Він поділявся за своїми статками і владою на заможну (князі, пани, магнати), середню і дрібню шляхту. Але всі шляхтичі від князя до дрібного шляхтича були формально рівними і мали однакові права і привілеї.

Магнати займали найвищі урядові посади, мали свій суд, право виступати в похід зі своїм загоном і під своїм прапором. Чисельністю такі загони могли дорівнювати цілій армії.

Другу групу складали служилі бояри, які стали шляхтою. Шляхта мала право обирати та бути обраними до складу органів управління, їх не можна було заарештувати без рішення суду. Шляхтичі мали право самостійно судити своїх підданих.

Духовенство – служителі церкви, поділялося на вище (єпископи, митрополити, архієпископи) та рядове (звичайні священники). До духовного стану належало майже 10 % населення України. Церква залишалася одним з найбільших землевласників. Його позиції змінювалися з часом. Так в 14 ст. православна церква в Литві була захищена, мала права і привілеї. З 15 ст. вона хоч і залишається найчисельнішою, але перевага і підтримка держави надавалася католицькій церкві.

¹⁷ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/11.html>

¹⁸ УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ У СКЛАДІ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО ТА ІНШИХ ДЕРЖАВ (друга половина XIV — перша половина XVI ст.) // Крок до ВНЗ. Історія України. Довідник // <https://history.vn.ua/zno/step-to-vnz-ukraine-history-2011-spivak-full-course/4.php>

Міщанство – населення, яке проживало у містах: цехові майстри, багаті купці, середні та дрібні торговці, ремісники. Міщани поділялися на міську верхівку (патриціат, заможне купецтво, цехові майстри), бюргерство («середній клас», цехові ремісники і торговці), міські низи (дрібні торговці, ремісники, біднота)

Найчисельнішим і найбезправнішим станом було селянство. У цей період до 80 % людей були селянами. Вони поділялися на особисто вільних та кріпаків (залежних від феодала). Із другої половини 15 ст. кількість кріпаків постійно зростає. Селяни працювали на свого пана по 5-6 днів на тиждень, спачували високі грошові і натуральні податки. Селяни не мали права володіти землею, але певна їх частина тривалий час залишалися особисто вільними. Вони зберігали за собою право користування землею. За що мали сплачувати податки феодалам – шляхті, магнатам, духовенству. Селяни жили окремими дворами, які об'єднувалися в громаду. На чолі громади стояв староста. Кілька громад становили волость на чолі з виборним старостою.

3. Люблінська унія та її наслідки для України.

У 1569 р. Польське королівство й Велике князівство Литовське підписали унію – угоду про об'єднання. Ця подія мала доленосне значення не тільки для поляків і литовців, а й для білорусів та українців.

Причини й передумови об'єднання Великого князівства Литовського і Польщі¹⁹:

- 1) Ослаблення Литви внаслідок московсько-литовських війн кінця 15 – початку 16 ст.;
- 2) прагнення Польщі отримати українські землі й залежних селян;
- 3) прагнення українських, білоруських, литовських шляхтичів мати рівні права з польськими землевласниками;
- 4) необхідність організації спільного ефективного захисту від турецько-татарських набігів.

28 червня 1569 р. між Польщею та Литвою була підписана Люблінська унія²⁰. Вона знаменувала собою створення нової держави – Речі Посполитої.

- 1) державу очолював один правитель – король польський і він же був великий князь литовський; правитель обирався на спільному польсько-литовському сеймі;
- 2) шляхта Польщі та Литви обирала єдиний сейм – парламент держави;
- 3) створено єдині органи державного управління; запроваджувалася єдина монета – злотий; але литовці мали своє військо, свої закони «Литовські статuti»; свій герб і печатку;
- 4) польська шляхта отримала право на землеволодіння в Литві, а литовці — у Польщі; литовська шляхта отримувала такі ж права, що і польська шляхта.
- 5) Польща та Литва проводили спільну зовнішню політику.

Наслідки Люблінської унії для України були неоднозначними²¹:

– майже всі українські землі об'єдналися в одній державі;

¹⁹ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/14.html>

²⁰ Панчук І. Історія України... – С. 74-75.

²¹ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/14.html>

- об'єднання сприяло інтенсивному розвитку економіки та, з іншого боку, посиленню експлуатації селянства;
- українські міста перетворюються на магнатсько-шляхетські резиденції, центри розвитку ремесел і торгівлі;
- українські землі активно залучаються до міжнародної торгівлі, передусім через Балтійське море;
- поширюється католицизм, активний наступ на православ'я, українську мову і культуру.

Українські магнати не змогли домогтися надання українським землям і народу статусу третього рівноправного члена федеративного союзу. Землі України переходили під владу Польщі і були поділені на шість воєводств: Руське (Львів), Белзьке (Белз), Подільське (Кам'янець), Волинське (Луцьк), Брацлавське (Брацлав), Київське (Київ). Воєводства очолили воєводи, призначені королем. Українські князі і панство отримали з рук польського короля ряд привілеїв: право володіти своїми маєтками, займати адміністративні посади на місцях. За умовами унії 1569 р. українська, литовська і польська шляхта зрівнялися в правах, а король отримував право надавати їм землі. Шляхтичі посилили експлуатацію селян.

Після 1569 р. шляхта активніше організовує фільварок – власні господарства, які виготовляли товари для продажу на ринках, але робота цих господарств базувалася на експлуатації феодальнозалежних селян. Головною причиною цього процесу стало зростання попиту в Європі на зерно та загальне пожвавлення господарської діяльності. У 16–17 ст. Річ Посполита стає одним із найбільших експортерів зерна. Шляхта і магнати отримували величезні прибутки від такої торгівлі. Перехід до фільваркового господарства супроводжувався посиленням феодального гноблення селянства: замість грошового або натурального оброку селяни мусили відробляти майже щоденну панщину, селянські наділи занепадали. А Литовським статутом 1588 р. влада остаточно закріпачила селян і перетворила їх на власність феодалів-шляхти.

У Речі Посполитій відбувається зміцнення політичного та економічного впливу польської шляхти в державі. Польські магнатські роди й католицька церква захопили величезні площі української землі. В Україні діяли польське феодальне право і Литовські статuti.

Із загальної чисельності населення Речі Посполитої (7,5 млн. чоловік) «русини» українці і білоруси становили 2 млн. осіб. Але, якщо Литовське князівство зберегло певну автономію в судочинстві та виконавчій владі, то українці і білоруси не змогли забезпечити собі такі права.

Таким чином, Люблінська унія призвела до остаточної ліквідації української державності. Вона відкрила шлях Польщі до використання природних багатств України та швидкого зміцнення своєї економічної і військової сили. Українцям же вона принесла посилення феодальної експлуатації, національного і релігійного гніту.

4. Берестейська церковна унія. Утворення Греко-католицької церкви.

Українська православна церква в 16 ст. була в стані глибокої кризи. Це було результатом того, що Україна не мала своєї держави. З боку польського уряду були утиски православних і православної церкви, тому що Польща була католицькою країною. Більшість українських магнатських і шляхетських родин, які раніше фінансово підтримували православну церкву, до 16 ст. перейшли у католицизм і стали підтримувати католицьку церкву.

Щоб змінити становище українські православні єпископи, а також впливові українські магнати вирішили об'єднатися з католицькою церквою.

У 1596 р. у Бересті (сучасне місто Брест) почав роботу церковний собор (зібрання), на якому мали узгодити умови об'єднання (унії)²². В унії були зацікавлені обидві сторони: католицька церква прагнула розширити свій вплив і підпорядкувати православних папі римському; Річ Посполита, створюючи об'єднану церкву прагнула зміцнити і об'єднати державу і суспільство; православні духовенство і українська шляхта хотіли отримати такі ж права, які мали католицьке духовенство і польська шляхта. Але з самого початку собор розколовся на прихильників і противників унії.

Прихильники унії – вище православне духовенство, єпископи, значна частина української шляхти і магнатів – погодилися на унію. Було підписано церковна унія про об'єднання між православними і католиками. Створювалася нова об'єднана греко-католицька церква (уніатська церква). Уніатська церква визнавала зверхність папи римського. Вона прийняла основні католицькі догмати, але зберігла православні церковні обряди, старослов'янську мову у богослужінні, свята, таїнства, особливості будівництва храмів, церковного співу. Греко-католицьке духовенство, як і католицьке, звільнялося від сплати податків. За ними закріплювалися вищі церковні посади, монастирі та їхні маєтки.

Шляхта та міщани, які прийняли унію, зрівнювалась у правах з католицькою, могли займати посади в державних органах влади і міських урядах.

Противники унії, на чолі з українським магнатом князем К. Острозьким виступили проти створення об'єднаної церкви. Проте перешкодити оформленню унії вони не змогли. Противники об'єднання не визнали рішень Берестського собору. А уніатів вважали зрадниками.

Унію прийняли шість із восьми єпархій Київської митрополії. Першим греко-католицьким митрополитом став Михайло Рогоза, а по його смерті – Іпатій Потій.

Отже, в 1596 р. після укладення Берестейської церковної унії утворилася Українська греко-католицька церква, яка обстоювала національну ідентичність українців і чинила спротив окатоличенню. Розпочалася боротьба православних із греко-католиками, в українському суспільстві загострилися релігійні суперечності. Обіцяного зрівняння в правах уніатів із католиками не відбулося; для католиків уніати були нижчими за статусом, а для православних вони були зрадниками. Православна церква опинилася поза законом, її позбавляли майна (храмів, земель, монастирів) і вона була фактично заборонена. Починається важка боротьба за відновлення статусу православної церкви.

---

²² Панчук І. Історія України... – С. 76.

В такій ситуації виникають організації православних церковних громад – братства, які захищали права українських міщан, їх вірування, православну церкву²³. Братства засновували при церквах. Вони допомагали своїм членам, організовували позичкові каси, рятували людей від боргів, створювали притулки. У 16 ст. вони допомагали захищати свої права міщанам. До складу братства входило кілька десятків людей, які були об'єднані спільною справою. Збори братства проводилися раз на місяць, щороку проводили загальні збори, де вибирали старших братів. Братства контролювали дисципліну своїх членів. Вони усували недостойних духовних отців, виховували талановитих наставників, підтримували порядок і дисципліну в монастирі, відкривали школи й бібліотеки, поширювали духовну літературу.

Найважливішою своєю справою братства вважали заснування шкіл. Головну причину занепаду національно-культурного життя вони вбачали у відсутності гідного рівня освіти. Львівська братська школа була створена у 1586 р. вона називалася слов'яно-грецької школою, або гімназією²⁴. Через деякий час такі школи почали засновувати в багатьох містах України. Головним завданням школи була підготовка духовних отців, учителів і письменників, що словом усним і письмовим могли б служити народу.

Незважаючи на складні історичні умови, уніатська церква зберегла українську національну самобутність, але розділила українців по вірі: одні залишилися вірні православної віри, інші стали греко-католиками.

Таким чином в 14-17 століттях український народ втратив свою державу і державність, був змушений жити під владою чужих князівств і королівств (Литва, Польща, Москва). Після 1569 р. більша частина українських земель опинилася під владою держави Річ Посполитої.

Питання для самопідготовки:

1. Як утворилася Литовсько-Руська держава?
2. Хто першим з литовських князів став приєднувати українські землі до Литви?
3. Що ви знаєте про князя Ольгерда?
4. Яким було становище українців у складі Великого князівства Литовського?
5. Яким було становище українців у складі королівства Польського?
6. В якому році була укладена Кревська унія? Якими були її умови і наслідки?
7. Якою була соціальна структура українського суспільства в 16 ст.? Назвіть основні стани, виділіть їх особливості.
8. Як розвивалося господарство на теренах України у 14–16 ст.?
9. Що таке Магдебурзьке право? Які міста отримали це право?
10. В якому році була укладена Люблінська унія? Якими були її причини, зміст і наслідки?
11. Що змінилося в Україні після Люблінської унії? Що таке фільварок?

²³ Світлична В.В. Історія України. // <https://westudents.com.ua/glavy/30255-brestska-tserkovna-unya.html>

²⁴ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/17.html>

12. Які рішення були прийняті на Брестському соборі?
13. Чому після 1596 р. українське суспільство розкололося на прихильників і противників унії?
14. Чому між уніатами і православними точилася боротьба?
15. Якими були наслідки Берестейської церковної унії?
16. Що таке братство? Чому діяльність братств мала підтримку в народі?
17. Яким було становище православних у Речі Посполитій після 1596 р.?

Тема 2. Козацька доба (15-18 ст.). Україна імперської доби (кінець 18 – початок 20 ст.).

Тема 2.1. Козацька доба (15-18 ст.).

План

- 1. Виникнення козацтва. Запорізька Січ та її устрій.**
- 2. Хмельниччина. Визвольна боротьба українського народу під проводом Богдана Хмельницького.**
- 3. Становище України після смерті Богдана Хмельницького. Руїна.**
- 4. Політика Івана Мазепи.**
- 5. Скасування української автономії. Ліквідація Запорізької Січі.**

1. Виникнення козацтва. Запорізька Січ та її устрій.

Відстоюючи свою незалежність, селяни і дрібна шляхта змушені були переселитися в степові райони, куди не поширювалася влада польської шляхти. Цей край приваблював м'яким кліматом, багатим рослинним і тваринним світом, родючими землями. У другій половині 16 ст. тут виникло багато нових поселень, населення яких називало себе козаками.

Козак – вільна людина, який займався військовою справою.

Причинами виникнення українського козацтва були:

- посилення польського феодального гніту, який викликав масове переселення українців на незаселені землі півдня;
- необхідність захисту кордонів від набігів кримських татар;
- наявність вільних земель.

З середини 16 ст. до числа козаків стали масово приєднуватися селяни. Одні тікали від кріпосного гніту, інших переселяли магнати на вільні землі з метою розширення землеволодінь.

Козаки повинні були самостійно підтримувати порядок у своєму середовищі. Вони об'єднувалися в козацькі громади, які керувалися звичаєм, карали винних. Близькість кочівників робила необхідним організуватися в боєздатні збройні загони, які очолювали відважні і сміливі отамани.

Козаки виготовляли човни, рибальські сіті і інше спорядження для рибальства і полювання. Саме рибальство і мисливство довгий час були основою господарства козаків. Особливе значення у житті козацтва займала військова справа – військові походи на турків і татар. Козаки організовували

такі походи на татарські улуси (поселення) і турецькі міста заради отримання здобичі. Але під час цих походів вони звільняли з полону своїх співвітчизників.

Коли козацтво стало значною військовою силою, польський король прийняв рішення взяти їх на державну прикордонну службу. Такі козаки мали захищати кордони держави і боротися з татарськими набігами. Прийнятих на королівську службу козаків вносили до спеціального списку – реєстру і почали звати реєстровими. Такий указ видав польський король Сигізмунд 2 Август в червні 1572 р. Козаки, які вступили до реєстру отримували ряд привілеїв: звільнялися від податків і повинностей, одержували право на володіння землею, отримували платню від короля за службу²⁵. Незважаючи на те, права реєстровців часто порушувалися магнатами і польською владою, всі хотіли стати реєстровими козаками.

По мірі збільшення чисельності козацтва, постало питання про утворення козацького військово-політичного центру. Таким центром для козаків стане Запорізька Січ. А козаків, які будуть жити на її володіннях будуть називати запорозькими.

Вибір місця для заснування Січі був пов'язаний з природними умовами і близькістю до Дніпра – головного шляху морських походів проти Туреччини й Кримського ханства.

Перша Січ була збудована на острові Мала Хортиця (нині – в межах міста Запоріжжя) князем Дмитром Вишневецьким-Байдою. Це був укріплений замок, він простояв три роки 1555-1557 роки і був зруйнований татарами²⁶.

Всього було вісім Запорізьких Січей (п'ять з яких існували на території Нікопольського району Дніпропетровської області):

- Хортицька Січ (1552– 1558 рр.)
- Томаківська Січ (1564 – 1593 рр.)
- Базавлуцька Січ (1593 – 1638 рр.)
- Микитинська Січ (1638 – 1652 рр.)
- Чортотлицька Січ (1652 – 1709 рр.)
- Кам'янська Січ (1709 – 1711 рр.)
- Олешківська Січ (1711 – 1734 рр.)
- Нова Січ (1734 – 1775 рр.)²⁷

Після зруйнування Січі російськими військами, запорожці перебралися за Дунай у володіння турецького султана, де протягом 1775 – 1828 рр. заснували кілька Задунайських Січей.

Січ була справжньою укріпленою фортецею, оточеною земляними валами, глибоким ровом. Зводили високі сторожові башти з бійницями для гармат. Добре зміцнювали вхідні ворота і вихід до річки.

Центром Січі була площа з церквою та стовпом, де карали засуджених козаків. Навколо майдану стояли великі довгі хати – курені – будинку, де жили січовики, старшини. Як правило в куренях жили козаки-земляки. На чолі куренів стояли курінні отамани. Всього нам відомо 38 куренів.

Землі Війська Запорозького поділялися на паланки – адміністративно-територіальні одиниці, на чолі з паланковою старшиною. Чисельність козаків

²⁵ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник.// <https://history.vn.ua/book/practice/14.html>

²⁶ Струкевич О.К.Історія України.// http://kuncevo.ucoz.ru/index/istorija_ukrajini_8_strukevich_o_k_5/0-306

²⁷ Струкевич О.К.Історія України. // http://kuncevo.ucoz.ru/index/istorija_ukrajini_8_strukevich_o_k_5/0-306

на Січі була кілька тисяч. Основна маса козаків проживала за межами Січі на зимівниках. Всі козаки збиралися на Січі тільки під час виборів старшини чи підготовки до військового походу.

Членом січового товариства міг стати кожен православний. Новим членам давали прізвиська (псевдоніми), які нерідко ставали козацькими прізвищами. Це робилося для того, щоб новий козак швидше звикав до порядків на Січі. Обов'язковим було знання української мови та звичаїв, дотримання високоморального способу життя. Перебування жінок на Січі суворо заборонялося. Але козаки, які жили за межами Січі, на зимівниках, одружувалися, створювали родини та мали дітей. Рішення громадських і військових справ здійснювалося на загальних зборах. Для вирішення поточних справ обирали на один рік Запорізький Кіш – центральний орган управління і кошового отамана, який мав владу і проводив внутрішню і зовнішню політику. Обирали також суддю, осавула, писаря і курінних отаманів.

У Запорізькій Січі склалося своє козацьке право. Самим тяжким злочином була зрада, порушення військової дисципліни, крадіжка майна. За це карали смертю – забивали киями, вішали на шибениці, тополи у воді, заривали живцем у землю. За незначні проступки і порушення винного на певний час прив'язували до ганебного стовпа для засудження або гармати, могли бити киями (але не до смерті).

Таким чином, на початку 17 ст. було три категорії козаків:

- реєстрові;
- запорізькі, яких не визнавала держава;
- городові, які не мали офіційного статусу.

Всі три категорії козаків перемішувалися між собою.

Кріпосного права на запорозьких землях не було. Січ мала демократичне управління, яке можна охарактеризувати як демократична республіка.

Козаки успішно воювали з Кримським ханством, ходили в походи проти Туреччини. Завдяки своїм походів козаки були відомі в Європі. У численних походах українське козацтво вдосконалювала своє військово мистецтво. Воно вміло воювати як на суші, так і на воді. Козаки добре володіли холодним і вогнепальною зброєю, були відмінними мореплавцями.

У 17 ст. в Україні почався швидкий ріст феодального землеволодіння за рахунок земель, на яких мешкали козаки. Погіршувалося становище селян, у яких відбирали землі, скорочували наділи. Стало неможливим змінювати місце проживання. Селяни не мали права розпоряджатися своїм майном. Шляхтичі мали право на протязі 20 років розшукувати селян, які втекли від них.

Крім економічного гніту українські селяни, міщани зазнавали на собі національний і релігійний гніт. У православних забирали церкви і монастирі, їх позбавляли майна, перешкоджали розвитку освіти. Уніатська церква не отримала рівняння в правах з католицькою, але розділила український народ. Православні ненавиділи уніатів за те, що вони зрадили віру батьків. Католики не вважали православних за рівних собі, тому що вони зберегли свої обряди і мову богослужіння.

На початку 17 ст. українські землі зазнавали грабіжницьких набігів з півдня з боку татар. Річ Посполита не могла захистити свої південні кордони і козацтво взяло на себе місію по захисту українського населення. Козаки

здобули перемоги в боротьбі з кримським ханством і Туреччиною, здійснювали успішні походи і навіть перемагали турецький флот.

Необхідність захисту своєї Батьківщини від національного, релігійного і соціального гноблення, прагнення розширити свої права і привілеї підняли козаків на повстання.

Найбільш відомими були²⁸:

- повстання 1591–1593 рр. реєстрових козаків під орудою Криштофа Косинського.
- повстання 1594 р. під проводом Северина Наливайка.
- повстання 1625 р. під проводом Марка Жмайла
- повстання 1630 р. під проводом Тараса Федоровича (Трясила)
- повстання 1635 р. під проводом гетьмана Івана Сулими
- повстання 1637р. під проводом гетьманів Павла Бута (Павлюка),
- повстання 1638 р Якова Острянина і Дмитра Гуні.

Хоча більшість повстань були придушені польською владою, ці повстання принесли результат²⁹:

об'єднали різні верстви українського населення (селян, міщан, православне духовенство, шляхту) навколо ідеї боротьби з поляками за свої права.

козаки стали лідерами національно-визвольного руху.

король визнав, хоча й формально, існування православної церкви в Україні, православним надано право будувати церкви, відкривати братства, школи, типографії, навіть обіймати державні посади («Статті для заспокоєння руського народу», 1633 р.).

поширення ідеї національного визволення, підготовка ґрунту для Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, що розпочалася в 1648 р.

2. Хмельниччина. Визвольна боротьба українського народу під проводом Богдана Хмельницького.

Хмельниччина - назва історичного періоду 1648-1657 років та повстання під проводом Богдана Хмельницького, під час яких Річ Посполита втратила контроль над центральною частиною українських етнічних земель, на базі яких постала козацька держава на чолі з гетьманом³⁰.

Причини повстання

1. Посилення соціально-економічного визиску селян, міщан, козаків.
  2. Загострення релігійних утисків православного населення.
  3. Нехтування польською владою станових інтересів козацтва.
  4. Національний гніт.
  5. Претензії верхівки козацтва на політичну владу в Речі Посполитій
- Характер, завдання і рушійні сили війни³¹

²⁸ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/14.html>

²⁹ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/14.html>

³⁰ «Передумови та початок Національно - визвольної війни на чолі з Богданом Хмельницьким».

// <https://vseosvita.ua/library/peredumovi-ta-pocatok-nacionalno-vizvolnoi-vijni-na-coli-z-bogdanom-hmelnickim-40154.html>

³¹ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/20.html>

а) війна як Національно-визвольна, спрямована проти польського панування, і водночас проти феодального (шляхетського) панування;

б) селяни вбачали визволення від тяжкого економічного становища; міщани чекали ліквідації сваволі королівських намісників та урядників; козацька старшина, шляхта та православне духовенство вибороти право мати своїх підданих та володіти землями, гарантувати собі свої права і привілеї;

в) основна сила – козацтво – запорозьке і реєстрове, українське селянство, міська біднота, частина нижчого духовенства.

Організатором і керівником національно-визвольної війни українського народу став Богдан Хмельницький. Для успішного походу проти Речі Посполитої йому була необхідна підтримка з боку Кримського ханства. У повстанців не було кінноти і необхідно було захистити свої південні кордони. У Хмельницького було 5 тис. козаків і 5-6 тисяч татар, а у польського короля 16-18 тисяч воїнів. Першу перемогу козаки отримали під Жовтими Водами. Після цієї перемоги козаки рушили на Корсунь, де знову здобули перемогу.

Ці перші перемоги козаків стали сигналом для народних повстань по всій Україні. Наступна перемога була отримана у битві під Пилявцями у вересні 1648 р. Вона засвідчила військовий талант Б. Хмельницького, високі бойові якості його армії, стала сигналом до розгортання боротьби на величезній території Західної України. 17 грудня 1648 р. Б. Хмельницький прибув до Києва, де його урочисто зустрічали жителі міста і вітали як визволителя.

У 1649 р. ключові битви відбулися під Збаражем і Зборовом. Хоча козаки Хмельницького мали усі шанси перемогти поляків, кримський хан вирішив домовитися з Річчю Посполитою. Тому польський король і кримський хан підписали мирний договір, і хан зрадив Б. Хмельницького і погрожував йому війною. Кримський хан Іслам-Гірей не був зацікавлений у створенні незалежної і сильної Української козацької держави. Війна між Польщею і Україною призводила до їх взаємного ослаблення і посилення Кримського ханства. Б. Хмельницький розумів, що Україна вести війну на два фронти не зможе. 8 серпня 1649р. він змушений був піти на укладення не вигідного Україні Зборівського мирного договору.

За цим договором, козацька Україна отримувала автономію в складі Брацлавського, Київського і Чернігівського воеводств. Тут не повинно бути польських військ і управління здійснювалося українськими чиновниками. Чисельність козацького реєстру встановлювалася 40 тис. осіб. Шляхта отримувала право повертати в свої маєтки селян з усієї території козацької України. Цей договір не задовольняв жодну зі сторін. Всі готувалися до нової війни. Підписанням Зборівського договору завершився перший етап Визвольної війни, для якого характерні загальний підйом населення та велика довіра і повага до Б. Хмельницького.

В ході війни в Україні почала складатися своя держава і державність. Б. Хмельницький розробив програму розвитку Української козацької держави – Гетьманщини:

- право українського народу на створення власної держави;
- незалежність від Речі Посполитої;
- принцип соборності (об'єднання всіх територій, де проживали українці);
- козацька держава Б. Хмельницького стала наступницею княжої Русі і Галицько-Волинської держави.

В основі адміністративного устрою Гетьманщини лежала військова організація реєстрового козацтва. Козацька територія поділялася на полки і сотні. Українська держава мала становий характер – всі права мали козацька старшина, шляхта, духовенство. Державна влада була в руках гетьмана і козацької старшини. Вищим законодавчим органом стала Генеральна рада – загальні збори всього козацького війська. Всі найважливіші військові й політичні питання обговорювалися на старшинській раді – дорадчому органі при гетьмані. Гетьман мав необмежену владу в усіх сферах військової та державної діяльності.

У ході розвитку визвольної боротьби загони повстанців перетворилися в 100 тисячну армію. Ядром армії було запорізьке і реєстрове козацтво, а основна її маса – селяни та міщани.

У 1651 р. почався новий етап польсько-української війни. 18-20 червня 1651 р. відбулася битва під Берестечком, в якій взяло участь 150 тисяч поляків, 100 тисяч козаків 50 тисяч татар. Татари втекли з поля бою і захопили в полон Богдана Хмельницького. Козацька армія зазнала поразки. 28 вересня 1651 р. в Білій Церкві було підписано новий договір, за яким реєстр скорочувався до 20 тис. Влада гетьмана поширювалася лише на Київське воєводство.

У 1652 р. Б. Хмельницький з козацьким військом здобув блискучу перемогу у битва під Батогом. Сучасники порівнювали перемогу Б.Хмельницького з перемогою карфагенського полководця Ганнібала над римлянами в битві під Каннами 216 до н. е. Наслідки битви – фактичне розірвання Білоцерківського договору та виборонення Української козацькою державою незалежності³².

У 1653р. відбулася битва під Жванцем. Козаки майже перемогли польське військо, але знову зрада хана і його договір з поляками перекреслили усі здобутки козацтва.

Б. Хмельницький чудово розумів, що вести війну проти сильної держави Речі Посполитої від довго не зможе. У козаків не було надійного союзника. І його слід було знайти в особі російського царя. З 1648 р. Б. Хмельницький вів переговори з московським царем, щоб отримати підтримку від нього у боротьбі з Польщею. Московська держава не поспішала надавати військову підтримку Україні, так як мала мирний договір з Польщею і не хотіло посилення України. 8 січня 1654 р. у Переяславі, в ході переговорів було досягнуто домовленостей, щодо союзу України і Росії. Сам договір був підписаний у Москві у березні 1654 р. і називався «Березневі статті»³³. Згідно укладеного договору, Україна зберігала всі свої колишні порядки, своє законодавство, управління. Цар брав на себе обов'язок захищати Україну своїми військами і затверджувати гетьмана при владі.

Нажаль, московський цар не виконав своїх обіцянок. Об'єднані війська Б. Хмельницького і російського царя почали вдалі бойові дії проти поляків і мали усі шанси перемогти. Російський цар без згоди Б. Хмельницького, заключив з поляками Віленське перемир'я (1656 р.) і козаки були змушені самотужки битися з поляками.

---

³² Батозька битва // http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?&I21DBN=EIU&P21DBN=EIU&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=eiu_all&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=TRN=&S21COLORTERMS=0&S21STR=Batozka_bytva_1652

³³ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/20.htm>

У 1657 р. Б. Хмельницький робить останню відчайдушну спробу перемогти Польщу. Він бере участь у спільному поході козацького і семиградського війська проти Речі Посполитої. Але похід не вдався. Ця невдача прискорила смерть великого гетьмана і він помирає у 1657 р.

Таким чином, національно-визвольна боротьба українського народу стала переломним етапом в житті України. У ході війни виникла і зміцнилася ідея боротьби за державну самостійність України, була створена українська козацька держава – Гетьманщина і закладені основи національної державності. Б. Хмельницький сформував сильну народну армію. У ході війни на великій території було ліквідовано кріпосне право. Багато селян одержали особисту волю і покращили своє економічне становище. Православна церква стала державною.

3. Становище України після смерті Богдана Хмельницького. Руїна.

Після смерті Богдана Хмельницького в Україні починається доба Руїни. Період в історії України 60-70-ті роки 17 ст. століття відзначився ослабленням і розпадом української державності, загальним занепадом та кровопролитними війнами на території України. Козацька старшина боролась за владу між собою, залучаючи, в союзники сусідні держави (Росію, Польщу, Туреччину), що значно послаблювало козацтво і Гетьманщину. Цей період в історії України назвали Руїною (від слова руйнування, руйнувати). Період Руїни охоплює роки від смерті гетьмана Богдана Хмельницького (1657) до початку гетьманства Івана Мазепи (1687).

Становище України доби Руїни визначалося зовнішніми і внутрішніми факторами³⁴.

По-перше, Польща разом з кримськими татарами почала нову підготовку до війни проти України.

По-друге, посилилися позиції Росії, яка хотіла повністю підпорядкувати собі Україну.

По-третє, тривала національно-визвольна війна виснажила внутрішні ресурси країни, що призвело до масового зубожіння населення.

По-четверте, почалася боротьба за владу між старшиною.

У такій ситуації в Україні влада не була сильною і часто змінювалася. Спочатку гетьманом був проголошений син Б. Хмельницького – Юрій, якого змінив Іван Виговський, який продовжив політику Б. Хмельницького на зміцнення особистої влади і зміцнення Української держави. Він підписав Гадяцький договір (1658р.) з Річчю Посполитою, чим спровокував повстання наоруду проти своєї влади.

У 1659 р. вдруге гетьманом обрано Юрія Хмельницького (1659-1663 рр.). Він намагався порозумітися з Москвою і підписав не вигідний для України Переяславський договір (1659 р.). Коли почалася війна між Москвою і Річчю Посполитою, Ю. Хмельницький з частиною старшини і козацтва перейшов на бік поляків. Але частина козаків і старшини залишилися вірними московському цареві. Після зречення Ю. Хмельницького козацька держава розпалася на дві

³⁴ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/23.html>

частини – Лівобережну і Правобережну³⁵. На кожній з них обирали свого гетьмана.

Гетьмани Правобережної України (орієнтувалися у своїй політиці на Польщу, іноді Туреччину і Кримське Ханство):

Павло Тетеря 1663-1665

Петро Дорошенко 1665-1677

Юрій Хмельницький 1677-1681 (в 3-й раз)

Гетьмани Лівобережної України (орієнтувалися у своїй політиці на Москву):

Іван Брюховецький 1663-1668

Дем'ян Многогрішний 1669-1672

Іван Самойлович 1672-1687

Всі гетьмани намагалися об'єднати Україну під своєю владою. Але нікому це не вдалося.

У 1686 р. між Росією і Польщею був підписаний «Вічний мир», згідно з яким територія України була розділена між двома державами. Україна розділилася по Дніпру на дві частини: Лівобережна Україна відійшла до Росії, а Правобережна до Польщі.

Наслідками доби Руїни були втрата Україною незалежності і розчленування її між сусідніми державами. У 17 ст. в результаті військових дій, епідемій, захоплень в полон і переселень втрати населення в Правобережній Україні досягли 85-90%. Були зруйновані майже всі міста Правобережної України, а вона сама опинилася під владою Польщі і Туреччини. Лівобережна Україна потрапила у більшу залежність від Москви.

4. Політика Івана Мазепи.

У 1687 р. гетьманом Лівобережної України став Іван Мазепа³⁶. Основною метою своєї діяльності він бачив у подоланні наслідків війни між гетьманами за владу, збереження автономії, поживлення господарського життя і відродження національної культури.

У 1700 р. російський цар Петро 1 почав війну проти Швеції за вихід у Балтійське море, в яку втягнув і Україну. У цих походах і жорстоких боях загинуло від 50 до 70 % особового складу козацьких загонів. Російські воєначальники погано ставилися до козаків, часто їх примушували будувати дороги, канали і фортеці. Доки козаки були в походах, приходили в занепад їх господарства. Іван Мазепа як політичний лідер України шукав шляху порятунку своєї країни. Він підписав таємний договір з королем Швеції Карлом 12 проти Москви. В кінці березня 1709 р. був підписаний договір між Карлом 12, Мазепою і Запорізькою Січчю. Згідно з угодою Україна мала стати незалежною державою з титулом князівства і довічною владою гетьмана. Шведський король брав на себе обов'язок захищати Україну від ворогів, коли про це попросить гетьман. Україна ставала військовим союзником Швеції.

Полтавська битва перекреслила усі плани гетьмана. На передодні битви, цар Петро 1 наказав захопити і зруйнувати гетьманську столицю місто Батури

³⁵ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/23.html>

³⁶ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/26.html>

(листопад 1708 р.), оголосив Мазепу «зрадником». Всі жителі міста були знищені, включаючи дітей і жінок. Взяті в полон козаки були жорстоко страчені. У травні 1709 р. російськими військами була повністю зруйнована Січ.

27 червня 1709 р. між російськими і шведськими військами відбулася Полтавська битва. Вона стала однією з вирішальних битв в Північній війні 1700-1721 рр. Шведські війська зазнали нищівної поразки і були змушені відступати. Разом з ними відступав і І. Мазепа з частиною козацтва.

Після «зради» І. Мазепа і поразки шведів під Полтавою в Україні почався терор і репресії проти козацтва і старшин. Людей заарештовували й страчували, засиляли до Сибіру на каторгу.

Після смерті І. Мазепа у 1710 р. військова рада козаків у вигнанні обрала гетьманом Пилипа Орлика. І хоча гетьман був за кордоном, він понад 30 років намагався досягти незалежності України. Він розробив першу конституцію України. Конституція Пилипа Орлика – це угода між гетьманом П. Орликом, старшиною та запорожцями, укладена під час обрання П. Орлика гетьманом³⁷. Основною ідеєю документа стала вимога обмежити владу гетьмана і прагнення старшини відігравати провідну роль у суспільно-політичному житті України. Конституція проголошувала незалежність Війська Запорозького, єдність українських земель, православ'я отримувало статус державної релігії в Україні.

Конституція Орлика на десятиліття випередила конституцію США, Франції та інших європейських держав. Хоча вона не була реалізована, конституція залишилася пам'яткою суспільно-політичної думки та символом боротьби за становлення незалежної України.

5. Скасування української автономії. Ліквідація Запорізької Січі.

Після виступу І. Мазепа цар Петро 1 різке обмежив автономні права Гетьманщини. З 1708 р. в Україні вводиться губернський адміністративний устрій. Обмежувалась влада гетьмана. Цар фактично призначив гетьманом Івана Скоропадського, при якому поставив свого резидента, який повинен був контролювати зв'язки гетьмана із сусідніми державами, контролювати фінансову політику. При І. Скоропадському почалося призначення на посади російських офіцерів, активна роздача українських земель царським придворним.

Після смерті Івана Скоропадського у 1722 р., для управління Гетьманщиною був призначений новий орган – Малоросійська колегія³⁸. Метою такої політики царизму було повне підпорядкування України і перетворення її в частину Російської імперії. Без дозволу Петра 1 козацька рада обирає Павла Полуботка гетьманом. Але цар Петро 1 не визнає цих виборів, лише призначає виконуючим обов'язки – наказним гетьманом.

Павло Полуботок починаючи уже з 1722 року проводити фінансові та судові реформи, протидіє владі Малоросійської колегії. Фактично П. Полуботок починає відкрито протистояти Росії, Військо Запорозьке аналогічно звертається до царя з проханням відновити Переяславські статті Хмельницького. Це спричинює загострення відносин між гетьманом та царем.

³⁷ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/26.html>

³⁸ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/26.html>

Петро 1 віддає наказ арештувати старшину та П. Полуботка. Помер П. Полуботок в Петропавлівській фортеці у 1724 році. Похований він в Росії, у Петербурзі. Петро 1 пережив його на півроку і помер у лютому 1725 р.

Після смерті Петра 1 політика Росії щодо України дещо змінилася. Російська влада дозволила обрати нового гетьмана. Ним став Данило Апостол (1727–1734 рр.). Він зміг тимчасово зберегти автономію Гетьманщини. Його політика сприяла відродженню української економіки, обмеженню свавілля російських урядовців в Україні.

Після смерті Д. Апостола гетьмана обирати не дозволяли. Урядування в Україні доручили Правлінню гетьманського уряду — видозміненій Малоросійській колегії. Правління складалося з 6 осіб, три з яких були українцями, інші три – росіянами. Але головував у Правлінні росіянин князь О. Шаховський. Йому ставилися завдання: уніфікувати державний устрій і закони Гетьманщини відповідно до загальноімперських; тісніше інтегрувати козацьку старшину з російським дворянством тощо. Діяльність Правління призвела до посилення контролю і втручання з боку російської влади у внутрішні справи Гетьманщини і спричинила невдоволення козацької старшини.

Зміни в українській політиці відбулися з приходом до влади імператриці Єлизавети Петрівни. Її фаворитом, а згодом і чоловіком був Олексій Розумовський (Розум), виходець із України. Завдяки його впливові Єлизавета прийняла рішення про відновлення гетьманства.

У 1747 р. була проголошена царська грамота про відновлення гетьманства та призначення гетьманом Кирила Розумовського (1728-1803 рр.). Гетьман К. Розумовський провів судову реформу, військову реформу козацького війська, зробив спробу реформування освіти, прагнув розширити політичну автономію. Це налякало російську імператрицю Катерину 2. В 1764 р. вона примушує К.Розумовського зректися влади. Управління було передано Малоросійській колегії на чолі з президентом (головою)³⁹. Таким чином гетьманське управління було остаточно скасовано. Цей факт означав остаточне, позбавлення України найважливішої ознаки її державності.

У 1765 р. було ліквідовано козацьке самоврядування на Слобожанщині, місцевих козаків позбавили прав і привілеїв.

Після закінчення російсько-турецької війни 1768-1774 рр. та ліквідації Кримського ханства Росія отримала вихід до Чорного моря. Запорозька Січ і козацтво стали не потрібним для захисту кордонів, так як кордони змінилися. Катерина 2 вирішила ліквідувати Запорізьку Січ. У 1775 р. російські війська окупували володіння Запорізької Січі, а сама Січ була зруйнована. Козакам було запропоновано записатися в селяни чи міщани. Була репресована військова старшина Запорожжя. Кошовий отаман Петро Калнишевський протягом 25 років відбував ув'язнення у Соловецькому монастирі на Білому морі. Ліквідація Запорізької Січі супроводжувалася знищенням способу життя козаків. А її землі було передано російським вельможам і поміщикам, іноземним колоністам⁴⁰.

³⁹ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/26.html>

⁴⁰ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/29.html>

У 1781 р. саму Гетьманщину було поділено на три намісництва (губернії), які були включені до складу Росії і безпосередньо підпорядковані російському генерал-губернатору

Спеціальним указом від 1783 р. було ліквідовано козацьке військо в Гетьманщині. Указ від 3 травня 1783 р. повністю заборонив перехід селян з місця на місце і прикріпив їх до землі і їх власника. Таким чином відбулося остаточне закріпачення селян. Кріпосні селяни позбавлялися усяких суспільних прав, вони були власністю поміщика, були частиною його майна.

Таким чином, до кінця 18 століття під владою Росії опинилося більшість території України. Козацтво, Гетьманство і Січ були ліквідовані. Українці знову втратили свою державу і державність.

Питання для самопідготовки:

1. Хто такі козаки? Хто ставав козаком?
2. Якими були причини виникнення козацтва?
3. Чому козаки будували свої січі за порогами Дніпра?
4. Хто міг стати козаком?
5. Чим займалися козаки?
6. На які категорії поділялося козацтво?
7. Яким було устрій Запорозької Січі?
8. З ким воювали козаки?
9. Які були причини Національно-Визвольної війни українського народу проти Речі Посполитої?
10. Хто став на чолі цієї боротьби?
11. Які битви Національно-Визвольної війни вам відомі?
12. Коли був підписаний Зборівський мир? Які його результати?
13. Якою була програма розвитку козацької держави Б. Хмельницького? Яким був її внутрішній устрій?
14. Якими були результати мирного договору в Білій Церкві?
15. У чому полягала політика кримського хана щодо України?
16. Чому в боротьбі за незалежність українському гетьману необхідна була підтримка з боку інших держав?
17. Які події відбулися в Переяславі та Москві у 1654 р.? Що ви знаєте про «Березневі статті» Б. Хмельницького?
18. Якими були результати національно-визвольної боротьби українського народу?
19. Яким було становище в Україні після смерті Б. Хмельницького? Що таке Руїна?
20. Яких гетьманів України доби Руїни ви знаєте?
21. Якими для України були наслідки «Вічного миру»?
22. Чому І. Мазепа вирішив виступити на боці Швеції?
23. Чим закінчилася битва під Полтавою? Чому Україна програла?
24. Які наслідки для України мала поразка шведів під Полтавою?
25. Як Петро I розправився з повсталою Україною?
26. Що ви знаєте про Конституцію Пилипа Орлика?
27. Хто керував Гетьманщиною після І. Мазепи? Яка політика проводилася?
28. Які реформи проводив К. Розумовський?

29. Коли і як була ліквідована Запорізька Січ? Чому імператриця знищила Січ?

30. Які наслідки для України мали ліквідація Гетьманства, козацтва та Запорізької Січі?

Тема 2.2. Україна імперської доби (кінець 19 – початок 20 ст.).

План

1. Економічний та політичний розвиток Наддніпрянської України в 19 ст.

2. Економічний та політичний розвиток Західної України в 19 ст.

3. Скасування кріпосного права в Австрійській та Російській імперіях.

4. Суспільно-політичні рухи у другій половині 19 ст.

5. Україна на початку 20 ст. Перша світова війна і Україна.

1. Економічний та політичний розвиток Наддніпрянської України в 19 ст.

В другій половині 18 ст. царський уряд остаточно скасував залишки козацької автономії – ліквідував Гетьманство та зруйнував Запорізьку Січ. Україна черговий раз втратила свою державу. У кінці 18 ст. впливові держави Росія, Австро-Угорщина, Пруссія захопили землі Речі Посполитої (Польщі і Литви). Унаслідок трьох поділів – 1772 р., 1793 р., 1795 р. – держава Річ Посполита припинила своє існування, а українські землі – опинилися під владою Російської та Австро-Угорської імперії. Правобережну Україну, Західна Волинь отримала Росія. Галичина та частина Волині опинилися під владою Австро-Угорщини⁴¹. Таким чином, на кінець 18 ст. 80% території сучасної України перебували в складі Російської імперії, а 20 % у складі Австро-Угорської імперії.

19 століття в історії був періодом розвитку капіталістичних відносин. В результаті політики царату почалося формування на території України великих промислових центрів, будівництво залізниць, розвиток нових галузей промисловості.

Провідними галузями промисловості були важка промисловість: вугільна, металургійна, машинобудування. У другій половині 19 століття центрами вугільної і металургійної промисловості стали Донбас та Кривий Ріг.

З 1888 по 1894 рр. в Україні були створені 22 іноземні компанії з основним капіталом 63 млн. рублів.

Швидкими темпами розвивалося сільськогосподарське машинобудування. В Україні випускалося до 50% всієї сільськогосподарської техніки.

У другій половині 19 ст. в країні відбувався промисловий переворот. Він характеризувався переходом від мануфактури до машинної індустрії. Ручна

---

⁴¹ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник.
<https://history.vn.ua/book/practice/29.html>

праця поступово витіснявся машинами. Це сприяло різкому підвищенню продуктивності праці і збільшення випуску продукції. Характерною рисою промислового перевороту в Україні був високий рівень концентрації, переважаючі великих промислових підприємств.

Промисловий переворот сприяв концентрації робітників на великих підприємствах, розташованих у промислових центрах країни. Особливо швидко міське населення збільшувалося у промислово розвинутих губерніях: Катеринославській, Київській і Херсонській.

Великі зміни відбувалися у сільському господарстві. До кінця 19 ст. південь України став основним районом виробництва товарного зерна. Протягом всього періоду після реформ Україна була основним районом виробництва цукру в країні. Цукор з України вивозилося майже у всі райони Росії і навіть за кордон. Головним ринком збуту цукру була Англія.

З другої половини 19 ст. українські селяни в масовому порядку мігрували на східні і південно-східні окраїни Російської держави. На Північному Кавказі українців було 1,3 млн. чоловік.

З середини 19 ст. швидкими темпами почала розвиватися торгівля. Це було пов'язано із зростанням міст і чисельності населення. Значну роль у розвитку торгівлі відігравали ярмарки. Деякі ярмарки в Україні були настільки великими, що мали всеросійське значення.

Інтенсивно розвивалося будівництво залізниць. Будувалися залізниці: Київсько-Балтська, Курсько-Харківсько-Азовська, Катерининська та інші. Розвиток залізничних, морських та річкових транспортних перевезень прискорили створення загальноросійського національного ринку.

Розвиток залізничної мережі зумовило появу нових міст і зростання чисельності міського населення. З 1863 по 1897 рр. число міських жителів на Україні подвоїлося. Великі міста перетворювалися також у великі культурні центри, де засновувались університети та гімназії, діяли наукові товариства, музеї, влаштовувалися художні виставки, працювали театри. На 1897 р. у Наддніпрянській Україні було чотири великих міста: Одеса, Київ, Харків, Катеринослав. Всього ж налічувалося 130 міст. Чисельність міського населення наприкінці 19 ст. збільшилася в два рази.

Йшов процес формування нових класів пролетаріату і буржуазії, які за своїм складом були багатонаціональними. Значну частину робочого класу становили росіяни. Серед буржуазії було багато іноземців. Українці переважно займалися сільським господарством. На українських землях в складі Росії нараховувалося 448 тис. заможних селянських господарств. Але бідних селян було більше. Вони склали майже половину населення країни.

Розвиток капіталізму прискорило економічний, територіальний, мовне та культурне єднання населення українських земель. Українська нація формувалася на етнічній основі української народності. Становлення української нації супроводжувалося зростанням населення на всій території України.

У червні 1812 р. почалося вторгнення в Росію військ французького імператора Наполеона Бонапарта⁴². Імператор хотів розділити Російську імперію і взяти під свою владу Україну.

Ця війна не стосувалася безпосередньо України, але викликала в ній рух на підтримку Росії. Майже 70 тис. українців вступило в козачі, кінні і піхотні полки. Добровольцями йшли не тільки молоді, але і літні люди. Козацькі полки брали безпосередню участь у боях, а також у визвольному поході російської армії по країнах Європи.

Російська армія отримувала з України продовольство, коней, худобу, зброю. Були зібрані кошти для оборони країни на суму 10 млн. рублів.

Російсько-французька війна закінчилася повним розгромом армії Наполеона. Після перемоги, народи Росії очікували, що в державі відбудуться зміни на краще, буде скасовано кріпацтво. Однак ці надії не виправдалися. Кріпаки-селяни (росіян і українців) на отримання свободи від кріпосної залежності, а залишилися власністю панів.

Після перемоги російської армії у війні з французькими військами в Росії гостро постало питання про скасування кріпосного права. Стали з'являтися таємні політичні товариства, де обговорювалося майбутнє Росії, її майбутня Конституція та можливості обмеження самодержавства.

Найбільш відомими були Північне товариство в Петербурзі і Південне товариство на Україні. Південним товариством керував полковник Пестель. Обидва товариства мали спільну мету – шляхом військового перевороту повалити самодержавство і ліквідувати кріпосне право.

Місцем повстання став Петербург – столицю імперії. Повстання відбулося 14 грудня 1825 р. у Петербурзі на Сенатській площі. Воно закінчилося поразкою і було жорстоко придушене. В Україні декабристи також спробували підняти повстання, але і воно було придушене царськими військами. Керівники повстання були страчені, учасники повстання – заслані на каторгу до Сибіру. Це рух стали називати за назвою місяця декабристським, а учасників виступу – декабристами.

Найвищим досягненням українського національно-визвольного руху в першій половині 19 ст. стала організація і діяльність Кирило-Мефодіївського братства⁴³. Це була національна патріотична організація, яка виникла в Києві в 1846 р. і діяла до кінця 1847 р. До неї увійшло 12 чоловік і вона діяла нелегально. Головною метою організації було скасування кріпацтва та поширення грамотності.

Деякий час суспільству вдавалося діяти таємно від влади, так як політична діяльність в країні була заборонена. Члени товариства збиралися на квартирах своїх товаришів, де вели дискусії, обговорювали документи і будували плани на майбутнє. Свої ідеї вони поширювали серед студентів, молоді та інтелігенції. У це товариство входили передові люди України, серед них були Микола Костомаров, Куліш, Тарас Шевченко. У березні-квітні 1847 р. товариство було викрите і розгромлене, а його керівники були заарештовані та засуджені до різних мір покарання: Шевченко був відданий в солдати без права писати і малювати, Гулак ув'язнений у фортецю, решту вислано з Києва.

⁴² Світлична В.В. Історія України. // <https://westudents.com.ua/glavy/30297-5-ukrana-u-sklad-rosysko-ta-avstrysko-mpery-kn-XVIII-poch-XX-st.html>

⁴³ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. <https://history.vn.ua/book/practice/32.html>

Історичне значення Кирило-Мефодіївського братства полягало в тому, що воно вперше поставило питання про національне визволення України і відновлення її державності на прогресивних республікансько-федеративних засадах, що дало поштовх всім наступним національним політичним рухам в Україні.

2. Економічний та політичний розвиток Західної України в 19 столітті.

Свою специфіку економічного розвитку мали землі Західної України, які перебували під владою Австро-Угорщини. Промисловість і сільське господарство розвивалися не так активно, як у Наддніпрянській Україні. Заводи і фабрики Західної України були переважно малими і середніми підприємствами. Промисловість Західної України виготовляла переважно сировину, і майже повністю перебувала в руках іноземних капіталістів – німецьких, австрійських, канадських, польських, угорських. На Західній Україні становище селян було гіршим, ніж у Наддніпрянській Україні. Рівень малоземелля і безземелля був вищим, а більшість орної землі належала поміщикам.

Розорення основної маси селянства, низькі заробітні плати були причинами масової еміграції селян із західної України в Америку (США, Канаду, Аргентину, Бразилію) та виїзд на сезонні роботи в європейські країни (Німеччину, Угорщину, Румунію, Росію).

У кінці 18 ст. австрійські імператори Марія-Терезія та Йосип 2 здійснили спробу модернізувати імперію та покращити становище її мешканців. У 1785 р. імператор Йосип 2 провів ряд реформ, у результаті чого була практично ліквідована особиста залежність селян від поміщиків⁴⁴, вони отримали право без згоди своїх панів одружуватися, переселятися, передавати майно у спадщину. Сільським громадам за імператорським указом 1784 р. було надано право самоврядування, в 1786 р. було підтверджено обмеження панщини трьома днями в тиждень.

У релігійній сфері результатом реформ було підпорядкування церкви державі, при чому основні християнські конфесії імперії (католицька, Греко-католицька, протестантська) були зрівняні в правах, а священики отримали статус державних службовців. Ці реформи дали позитивні результати, але нажаль вони були згорнуті наступниками Йосипа 2.

У 19 ст. на західноукраїнських землях починається українське національно-культурне відродження. Основні його етапи: фольклорно-етнографічний до 30-40-х років 19 ст.; до кінця 40-х років – культурна стадія; починаючи від революції 1848 р. – перехід до політичного етапу.

Процес національного відродження розпочався у Закарпатті наприкінці 18 ст. (діяльність єпископа Мукачівської греко-католицької єпархії А. Бачинського), звідки перейшов на Галичину, і лише в середині 19 ст. – на Буковину.

Західні українці майже цілком утратили національну еліту, тому лідерство у національному відродженні перейшло до греко-католицького духовенства, що спричинило консервативний характер українського

---

⁴⁴ Бойко О.Д. Історія України. // <https://history.vn.ua/book/boyko/53.html>

національного руху. Австрійська імперія використовувала український рух як протипоказ польському та угорському рухам. Національного відродження на західноукраїнських землях поширилося на Наддніпрянську Україну. Із середини 19 ст. національний рух Західної України починає випереджати рух на Наддніпрянщині, який не міг вільно розвиватись через утиски з боку російської влади.

Особливої уваги заслуговує гурток студентів Львівської семінарії «Руська трійця» (М. Шашкевич, І. Вагилевич, Я. Головацький та ін.)⁴⁵, створений у 1833 р. Головною метою «Руської трійці» вважалося формування патріотичного національного руху в Галичині за допомогою просвітництва. Члени гуртка друкували альманахи української літератури, найвідоміший із яких – «Русалка Дністрова» (1837 р.), перша україномовна книга, видана в Західній Україні. Але на жаль цей альманах був конфіскований австрійською владою⁴⁶.

У 1848-1849 рр. буржуазні революції охопили низку європейських країн, у тому числі й Австрійську імперію. Імператор Фердинанд I був змушений проголосити буржуазно-демократичні свободи і пообіцяти конституцію.

З перших же місяців революції національно-визвольний рух охопив слов'янські землі, які знаходилися під владою Австрії. В ніч на 2 листопада 1848 р. львівські робітники, ремісники та студенти різних національностей (українці, поляки і євреї) звели барикади в центрі міста. Проти них були кинуті війська. Повстанці понесли значні втрати і припинили опір. А через кілька днів, і у всій східній Галичині було введено військове положення. Почалися репресії.

3. Скасування кріпосного права в Австрійській та Російській імперіях.

Налякані великим розмахом селянського руху, австрійська влада була змушені навесні 1848 р. піти на поступки і проголосити скасування кріпосного права. Для селян скасовувалися панщина та інші феодалські повинності. При цьому селян зобов'язали сплатити поміщика і державі великий викуп та повністю позбавили їх давнішнього права на б користування пасовищами та лісовими угіддями. Ця реформа викликала глибоке обурення селян і спровокувала подальше селянські виступи.

Страх перед можливістю нового селянського повстання змусила правлячі кола Австрії скасувати панщину в Галичині майже на п'ять місяців раніше, ніж в інших провінціях монархії.

7 вересня 1848 р. імператор затвердив закон про скасування феодалських повинностей, прийнятий парламентом. Закон надавав селянам громадянські права, право власності на землю, що знаходилася в їх користуванні, але разом з тим скасував їх земельні права, призначивши мізерну винагороду.

В результаті реформи поміщики зберегли і зміцнили своє панівне економічне і політичне становище, що стало серйозною перешкодою на шляху економічного розвитку Східної Галичини і зумовило збереження цілого ряду феодалських пережитків у сільському господарстві⁴⁷.

⁴⁵ Світлична В.В. Історія України. // <https://westudents.com.ua/glavy/30301-zahdna-ukrana.html>

⁴⁶ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/35.html>

⁴⁷ Бойко О.Д. Історія України. // <https://history.vn.ua/book/boyko/53.html>

Російська імперія, як і її сусідка – Австро-угорська імперія, також здійснила спробу модернізації та прискорення економічного розвитку. І першим кроком на шляху реформ стало скасування кріпосного права в Росії у 1861 р.

Причинами скасування кріпосного права з економічної точки зору стали потреби вільного розвитку продуктивних сил сільського господарства, які перебували останні роки в стані застою. З політичної точки зору – необхідність подолання глибокої політичної кризи в країні, зняти напругу у суспільстві і не допустити революції.

Імператор Олександр 2 провів селянську реформу. Законодавчі акти 1861 р. проголосили ліквідацію кріпосного права, давали селянам особисту свободу. Селяни-кріпаки перестали бути власністю поміщиків. Вони могли вільно торгувати, відкривати промислові та ремісничі підприємства, записуватися в цехи, купувати і продавати рухоме і нерухоме майно, без дозволу поміщиків одружуватися. Право власності на землю залишалося за поміщиками. У користуванні селян залишалося дуже мало землі. Малоземелля дуже сильно вдарило по селянству. Разом з тим, селянська реформа створила умови для перетворення робочої сили в товар, утвердила панування капіталістичного типу товарного виробництва, прискорила формування промислового виробництва⁴⁸.

Однак поряд з прогресивними моментами реформи зберігався цілий ряд положень, згідно з якими селянство залишалося станом з обмеженим правом пересування. На відміну від інших станів, які мали безстрокові паспорти, селяни одержували такий документ лише на один рік. Фактично це означало примусове прикріплення до землі, залишалося покарання різками. Виходило, що й після скасування кріпосного права селяни залишалися в залежності від поміщиків до тих пір, поки не буде придбана у власність земля.

Селяни опинилися у важкому становищі, так як повинні були платити непомірні платежі: викупні з процентами за державну позику, податок, різні збори на потреби громади.

Селянська реформа 1861 р. стала початком нової епохи – капіталістичної. Реформи були проведені в інтересах дворянства і зберегли величезні поміщицькі землеволодіння, а селянство залишилося без землі. Все це стримувало розвиток капіталізму в сільському господарстві, робило селян жебраками. І все ж ліквідація кріпосного права і створила умови для швидкого економічного розвитку України.

4. Суспільно-політичні рухи у другій половині 19 ст.

Наприкінці 60-80 - ті роки 19 ст. народні маси стали активно вести боротьбу з політикою царизму. Спочатку це був рух народників, які вважали, що до соціалізму можна прийти через селянську громаду, в якій необхідно вести просвітницьку роботу. Інші ж вважали, що цього можна досягти лише шляхом революції і терору. Народники закликали селян покінчити з пануванням поміщиків, відібрати у них землю і передати її тим, хто на ній

---

⁴⁸ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/38.html>

працює. Селяни до такої агітації не були готові в той час, тому рух не був успішним.

В Західній Україні австрійська влада не забороняла вживання і використання української мови. Були навіть початкові школи з українською мовою викладання. Під тиском революційних подій 1848 р. на західноукраїнських утворилося дві течії – народовство і москвофільство.

Народовство – це ліберальний політичний рух, представники якого виступали за об'єднання українських земель, розвиток української літератури, єдиної літературної мови. Вони організували в 1861 р. товариство «Руська бесіда» у Львові⁴⁹, а в 1864 р. – український театр і товариство імені Тараса Шевченка. У 1899 р. народовці організували Українську національно-демократичну партію.

Москвофіли – найбільше праве, консервативне крило в українському національному русі, яке об'єднувало українських поміщиків, буржуазію, священників уніатської церкви. Вони мали велику підтримку від Росії і видавали багато літератури, в якій пропагували свої ідеї.

Для розвитку української мови і культури в 1868 р. група з 60 студентів, близьких до народоцям, на чолі з Анатолієм Вахняниним створила у Львові культурно-освітнє товариство «Просвіта», що займалося «вивченням та освітою народу» і розвитком українського театру.

На відміну від австрійської влади, російська влада намагалася заборонити вживання української мови. Так, у липні 1863 р. міністр внутрішніх справ Росії Петро Валуєв оприлюднив указ, яким заборонив видавати українською мовою педагогічну, релігійну, наукову літературу та підручники. У ньому стверджувалося, що «ніякої української мови не було, немає, і не може бути».

У 1876 р. імператор Олександр видав Емський указ, за яким заборонялося книгодрукування українською мовою, співати пісні і давати спектаклі. Заборонялося використання української мови в початкових школах, судах та державних установах. Зі шкільних бібліотек вилучалися книги українською мовою⁵⁰.

Таким чином, 19 століття було століттям промислового перевороту і розвитку капіталістичних відносин. Разом з тим, Україна не могла розвиватися в повній мірі, так як її територія була розділена між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською. Розвиток цих територій проходило не однаково. Реформа 1861 року, проведена в інтересах поміщиків, не поліпшила економічне становище селянства. Надзвичайно важкими були умови праці і життя робітників.

Утиски української мови і культури російським самодержавством гальмувало процес формування української нації та самосвідомості народу. Але попри усі заборони і перешкоди зупинити цей процес було не можливо.

5. Україна на початку 20 ст. Україна в роки Першої Світової війни (серпень 1914- листопад 1918 рр.).

⁴⁹ Стеблій Ф.І. РУСЬКА БЕСІДА // http://www.history.org.ua/?termin=Ruska_besida

⁵⁰ Бойко О.Д. Історія України. // <https://history.vn.ua/book/boyko/55.html>

На початку 20 ст. Україна все ще залишалася поділеною між двома імперіями – Російською та Австро-Угорською. Її територію, населення, природні багатства обидві імперії використовували у власних інтересах. Не маючи своєї держави, у всіх війнах, які вели Росія і Австро-Угорщина, вони повинні були проливати кров за їх інтереси.

До початку 20 ст. Україна зайняла одне з провідних місць в економіці Російської імперії. На її території вироблялося більше половини загальноросійського виробництва чавуну, біля половини прокату, сталі, видобувалося 57,2% залізної руди і 67,7 % вугілля.

Розвиток капіталізму в Україні гальмувався пережитками феодальних відносин, які залишилися після реформи 1861 р. Головним пережитком було поміщицьке землеволодіння, царське самодержавство і общинний лад на селі.

Більшість народу жила в умовах політичного безправ'я, жорстокої експлуатації та злиднів. Тяжке економічне становище більшості українців погіршувався політичним, духовним і національним гнітом з боку царського самодержавства. Росію називали «тюрмою народів».

В Україні виникла величезна кількість великих акціонерних товариств, яким до початку 20 ст. належала вся металургійна і горнохімічна промисловість. Вони розпоряджалися і більшою частиною всіх капіталів. Іноземцям в Україні належало близько 90% капіталу, прибутку йшли за кордон.

До початку 20 ст. Україна була одним із головних районів капіталістичного землеробства. Значна частина поміщиків розбудовувала свої господарства на капіталістичних засадах. У господарствах поміщиків і заможних селян стали ширше використовувати удосконалені знаряддя праці і машини.

Економічна криза 1900-1903 рр. вразила провідні галузі важкої промисловості – металургійну і кам'яновугільну. Наприкінці 1902 р. вартість металу на півдні Росії стала нижче, ніж у Західній Європі. Промисловий криза супроводжувалася значним скороченням залізничного будівництва. Криза прискорив витіснення і поглинання середніх і дрібних промислових підприємств великими.

Становище селян було дуже важким. За своє майно (будинок, землю, худобу) селянин повинен був платити значні податки на користь держави. Селянам не вистачало власної землі для ефективного ведення господарства. Це змушувало їх постійно брати в оренду землю в поміщиків, а за це вони повинні були працювати на нього.

Важким було становище робітників. Тривалість робочого дня була 10-12 годин, погані умови роботи та проживання, відсутність належного медичного обслуговування, призводило до високого рівня смертності серед робітників та їх сімей.

Революція 1905-1907 рр. в Росії.

У 1905 – 1907 роках у Росії відбувалася буржуазно-демократична революція⁵¹. Вона була спрямована проти необмеженої влади російського самодержавства, залишків кріпосництва, національного і соціального гноблення. Революція почалася 9 січня 1905 р. мирною демонстрацією в Санкт-

---

⁵¹ Історія України: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закл. (денної форми навчання) / уклад.: П.О. Бідзіля, С.С. Дідик. - Запоріжжя : ЗДМУ, 2016. – С. 63-64.

Петербурзі. Але царські війська розігнали демонстрацію, застосували стрілецьку зброю. Тому були вбиті і поранені. В історію ця подія увійшла під назвою «кривава неділя».

Розправа над мирними демонстрантами викликала революційні виступи по всій Росії. В Україні розпочались масові страйки на заводах і фабриках, особливо у великих містах: Києві, Харкові, Одесі, Миколаєві, Катеринославі. Були виступи навіть у армії та на флоті.

Революційна боротьба в жовтні 1905 р. переросла в загальноросійську політичну страйк. Вимогами страйкарів були: 8-годинний робочий день, демократичні свободи, знищення самодержавства. Царизм змушений був піти на поступки і 17 жовтня 1905 р. цар Микола 2 видав Маніфест, у якому проголошувалися громадянські свободи і недоторканість особи, свобода слова, совісті, зібрань і спілок. Були проведені вибори в парламент – Державну думу.

Революція досягла найвищого підйому в ході грудневого повстання робітників великих промислових центрів у 1905 р.

Під впливом робочого руху піднялося на боротьбу і селянство, але його виступи носили місцевий характер і виражалися в основному, в погромі поміщицьких маєтків.

Після поразки повстання почався спад революції. В революційних виступах в Україні брали участь 170 тис. осіб. Революція завершилася поразкою. У країні почалася реакція.

Аграрна реформа Столипіна.

Революція 1905 р. підштовхнула царський режим до аграрних реформ. Ця реформа проводилася міністром П. А. Столипіним у 1906-1911 рр⁵². Шляхом проведення реформи самодержавство хотіло вирішити аграрне питання. Планували, що селяни в ході реформи отримають землю, стануть більш відданими владі і державі, не будуть у майбутньому брати участь у революціях. Аграрна реформа також мала ліквідувати феодально-кріпосницькі пережитки в сільському господарстві, які залишилися після скасування кріпосного права в 1861 р.

Реформа включала в себе:

- Скасування викупних платежів. Більше селяни не повинні були платити за свою землю.

- Руйнування селянської громади. Можна було вийти з общини і самостійно працювати на своїй землі.

- Скасування несправедливих обмежень прав селян. Вони ставали повноправними членами суспільства.

- Переселення селян в інші райони (Сибір, Урал, Казахстан). В ході переселення з України виїхало близько 1 млн. чол. Велика частина з них не отримавши допомогу від держави, повернулися назад. Вони поповнили ряди робітничого класу.

Столипінська аграрна реформа сприяла знищенню общинного землекористування і перетворення селян на індивідуальних власників землі, які самостійно вели своє господарство, створювали великі фермерські господарства, які у сільськогосподарському виробництві залучали передові

⁵² Світлична В.В. Історія України. // <https://westudents.com.ua/glavy/30308-stolipnska-agrarna-reforma-v-ukran.html>

технології та найновіші технічні засоби; зростанню валового збору зернових, товарності сільського господарства

З іншого боку, реформа погіршила становище малоземельних селян і сільської бідноти; сприяла подальшому розшаруванню українських села та загостренню соціальних суперечностей; бідняцькі господарства залишалися малопродуктивними та малотоварними тощо.

В цілому аграрна політика Столипіна не досягла поставлених цілей, більшість селян так і залишилася малоземельною та безземельною.

Україна в роки Першої Світової війни (серпень 1914- листопад 1918 рр.).

Світова війна велася між Троїстим, згодом Четверним союзом (Німеччина, Австро-Угорщина, Туреччина, Болгарія) і Антантою (Росія, Англія, Франція)⁵³, до якої згодом приєдналися Італія, Румунія і США. Для всіх сторін війна мала загарбницький, несправедливий характер.

Такі країни як Австро-Угорщина, Німеччина та Росія мали свої плани відносно території України. Так, Австро-Угорщина мала намір приєднати до своїх володінь Волинь і Поділля, які належали Росії. Німеччина прагнула створити у ході війни Пангерманський союз, включивши до нього і Україну. Росія планувала приєднати землі Західної України, які перебували у складі Австро-Угорської імперії.

Характеризуючи становище України під час війни, необхідно виділити такі обставини:

- Західна і Наддніпрянська Україна опинилися по різні боки фронтів, оскільки Росія і Австро-Угорщина належали до протилежних блоків. Українці, мобілізовані в армії цих країн, вимушені були битися один проти одного. У російській армії нараховувалося 3.5 млн. українців, а в австрійській – 250 тис.

- Війна розколола українські політичні сили і цим ослабила український рух.

У ставленні до війни українські партії зайняли різні позиції. Партії Західної України активно підтримували уряд Австро-Угорщини і Німеччини у війні з Росією, сподіваючись, що у разі поразки Росії держави-переможці допоможуть українцям створити самостійну державу.

Уже в перший день війни – 1 серпня 1914 рік – вони об'єдналися в Головну Українську Раду (ГУР) з метою мобілізувати сили українців для війни з Росією. На заклик ГУР 6 серпня 1914 р. із добровольців – молодих вихованців організації «Сокіл», «Січ», «Пласт» – був сформований легіон Українських Січових Стрільців чисельністю 2.5 тис. осіб. Полк УСС було визнано найстійкішим в австрійській армії. Після війни він брав активну участь в українській національно-демократичній революції 1917-1920 рр.⁵⁴

Партії Наддніпрянської України поставилися до війни неоднозначно:

- більшість українських партій, у т.ч. частина УСДРП на чолі з С. Петлюрою, керівництво ТУП підтримали Росію у війні;

- частина ТУП (його Київська рада) пропонувала українцям дотримуватися у війні нейтралітетом;

⁵³ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/47.html>

⁵⁴ Бойко О.Д. Історія України: Навч. посіб. – К. : Академвидав, 2006.- 686 с. // <http://lib.kdais.kiev.ua/files/istoriya%20ukraini.pdf>

- частина УСДРП на чолі з В. Винниченком засудила війну і виступала за поразку Росії;

- найбільш вороже налаштовані щодо Росії соціалісти (УСДРП, «Спілка») емігрували до Західної України і створили у Львові 4 серпня 1914 р. Союз Визволення України – СВУ. Серед них – В.Дорошенко, Д.Донцов, М.Меленевський, М.Залізник, А.Жук. Своєю метою СВУ проголосив утворення самостійною української держави і для її досягнення вирішила співробітничати з Німеччиною та Австрією проти Росії.

У роки війни значна частина Україна перетворилася на райони запеклих бойових дій (Галичина, Закарпаття, Буковина, Поділля, Волинь). Протягом 1914-1916 рр. в Україні закрилося більше 1400 підприємств, посівні площі зменшилися на 1,9 млн. десятин.

Держави, в інтересах яких проливали свою кров українці, мали агресивні плани щодо України, ігнорували українські національні інтереси, прагнули використати воєнне становище, щоб назавжди покінчити з національно-визвольним рухом українців⁵⁵.

Політика сторін відносно України.

Росія в ході війни окупувала в 1914-1915 рр. Західну Україну, утворила тут нове генерал – губернаторство на чолі з реакціонером Г. Бобринським, за наказом якого було закрито всі українські школи, культурні установи, періодичні видання. Особливих переслідувань зазнала греко-католицька церква. Її митрополита А. Шептицького було депортовано до Суздаля⁵⁶.

Австро-Угорщина, повернувшись у травні-червні 1915 р. в Західну Україну, звинуватила українців у своїх поразках і розгорнула проти них репресії.

Уряди Росії та Австрії, залежно від того, кому належала влада здійснювали масові репресії проти українства.

Таким чином, Перша світова війна стала для українців справжньою національною трагедією. Вона перетворила українські землі на об'єкт експансії, арену воєнних дій, а їхній жителів – на учасників братовбивчого протистояння. Єдиним позитивним для України наслідком війни було те, що війна виснажила обидві імперії і прискорила їхній крах.

Питання для самопідготовки:

1. Між якими державами були поділені українські землі в кінці 18 ст.?
2. Яким було економічний розвиток України в 19 ст.?
3. Які основні галузі промисловості були в Україні в 19 ст.?
4. В чому полягали особливості промислового перевороту в Україні?
5. Які нові класи формувалися? Які зміни сталися в сільському господарстві України?
6. Як розвивалося залізничне будівництво? Що ви можете розповісти про розвиток міст?

⁵⁵ Світлична В.В. Історія України: Навчальний посібник. - К.: Каравела, 2006. - 400с. // pidruchniki.com/1363060544747/istoriya/harakteristika_natsionalno-vizvolnogo_ruhu_ukrayini_xix

⁵⁶ Історія України: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закл. (денної форми навчання) / уклад.: П.О. Бідзіля, С.С. Дідик. - Запоріжжя : ЗДМУ, 2016. – С. 67-68.

7. Коли французька армія вступила на руські землі? Які були плани Наполеона щодо України? Чим закінчилася ця війна?
8. Чи брали українці участь у війні з Наполеоном? Яке питання постало в Росії після війни 1812 р.?
9. Які таємні товариства були найбільш відомими? Чого вони прагнули?
10. Де відбулося повстання декабристів, і чим воно закінчилося?
11. Коли і де виникло Кирило-Мефодіївське товариство? Чого прагнули його члени?
12. Які суспільно-політичні рухи 19 ст. вам відомі?
13. Що ви знаєте про реформи Марії-Терезії та Йосипа 2?
14. Коли було відмінено кріпосне право в Австро-Угорщині?
15. Які були умови скасування кріпацтва у Східній Галичині? Чому скасували кріпосне право?
16. Коли було скасовано кріпосне право в Російській імперії? На яких умовах було скасовано кріпосне право в Україні?
17. Як позначилася на житті селян реформа 1861 р.?
18. Яким було становище селян після скасування кріпосного права?
19. Що вам відомо про розвиток суспільно-політичного руху в 19 ст.?
20. Як російський уряд намагався заборонити вживання української мови? В чому сутність Валуєвського циркуляру та Емського указу ?
21. Що нового було в економіці України на початку 20 ст.?
22. Що гальмувало розвиток капіталістичних відносин в Україні?
23. Як позначилася економічна криза 1900-1903 рр. на економіці України?
24. Проти чого була спрямована національно-демократична революція в Росії? Якими були її основні події? Чим закінчилася перша революція в Росії?
25. Яка була мета аграрної реформи Столипіна? Які заходи включала в себе аграрна реформа?
26. Якими були наслідки аграрної реформи Столипіна?
27. Коли почалася Перша Світова війна? Які держави брали в ній участь?
28. Якими були плани воюючих сторін щодо України?
29. Яку позицію зайняли українські політичні партії у Наддніпрянщині і в Західній Україні?
30. Яку політику проводили воюючі країни на окупованих українських територіях?

Тема 3. Національно-демократична революція в Україні. Становлення української державності (1917-1921 рр.).

План

- 1. Початок революції. Українська Центральна Рада (УЦР). Українська Народна Республіка (УНР).**
- 2. Українська держава гетьмана П. Скоропадського.**
- 3. УНР доби Директорії. Західно-Українська Народна Республіка.**
- 4. Встановлення радянської влади протягом 1917–1920 рр.**
- 5. Боротьба за Україну у 19120–1921 рр. Поразка революції 1917-1921рр.**

1. Початок революції. Українська Центральна Рада(УЦР). Українська Народна Республіка (УНР).

Основними причинами революції 1917 р. були: Перша світова війна з її величезними матеріальними і людськими втратами; не вирішене аграрне питання; економічна криза, спровокована війною; зубожіння населення на тлі війни і кризи; загострення соціальних протиріч і невдоволення з боку всіх верств населення. В Україні до цих причин додалися відсутність політичних прав, національне і культурне гноблення.

До кінця 1916 р. економіка країни переживала глибоку кризу, гроші знецінювалися, зростав робочий день, не зростала зарплатня. Народні незадоволення владою виливалися в мітинги, демонстрації і страйки. Революційний рух ставав масовим.

24 лютого 1917 р. В Петрограді почався страйк, який через кілька днів поширився майже на всю країну. 27 лютого імператор Микола 2 відрікся престолу. Був створений Тимчасовий комітет Державної Думи, який створив Тимчасовий уряд. Монархія в Росії була скасована. Вся влада перейшла до Тимчасового Уряду.

Лютнева революція в Росії за своїм характером була буржуазно-демократична. Ця революція повинна була вирішити такі завдання:

- ліквідувати самодержавство і встановити рівність всіх громадян;
- ліквідувати поміщицьке землеволодіння, а землю передати селянам;
- ліквідувати національне гноблення.

Про падіння монархії та створення Тимчасового уряду в Києві було офіційно оголошено 1 березня 1917 р. 4 березня 1917 року виникла Українська Центральна Рада.

Українська Центральна Рада (УЦР) буде виконувати функції українського парламенту, виразника інтересів всього українського народу⁵⁷. Головою був обраний Михайло Грушевський, його заступниками – Дмитро Антонович і Дмитро Дорошенко. Центральна рада звернулася з закликом «До українського народу», в якій закликала зберігати спокій, вибрати нових людей в органи самоврядування, будувати вільне життя.

В Російській імперії після лютого 1917 р. склалося двовладдя: з одної сторони – Тимчасовий уряд, а з іншого – Ради робітничих і солдатських депутатів, які мали реальну владу в промислових центрах. А в Україні

⁵⁷ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/50.html>

фактично три політичні сили претендували на владу: Тимчасовий уряд, Ради робітничих і солдатських депутатів, та Центральна Рада.

Основними напрямками своєї політичної програми Центральна Рада проголосила:

- боротьбу за національну і територіальну автономію України;
- підготовку до виборів в Установчі збори, яке повинно було вирішити питання про автономію України;
- співпраця з Тимчасовим урядом;
- політичні права для всіх національностей.

Свої програмні завдання Центральна Рада викладала в Універсалах.

1 Універсал був виданий 10 червня 1917 р. у Києві. У ньому Центральна Рада проголошувала себе представницьким органом українського народу та проголошувала автономію України⁵⁸.

Тимчасовий уряд стурбований подіями в Україні прислав у Київ свою делегацію, він намагався домовитися з УЦР і взяти під контроль український національний рух.

2 Універсал від 3 липня 1917 р. став результатом переговорів між Центральною Радою і міністрами Тимчасового уряду. Зміст Універсалу: визнання УЦР вищим органом влади в Україні; затвердження складу Генерального Секретаріату Тимчасовим урядом; поповнення УЦР представниками національних меншин; відмова УЦР від самочинного проголошення автономії України до проведення Всеросійських установчих зборів; формування українських військових частин під контролем російського командування.

Тимчасовий уряд не зміг втримати контроль над ситуацією в країні. Поглиблювалася криза, рівень життя населення погіршувався. Цими обставинами скористалася партія більшовиків.

В ніч з 25 на 26 жовтня 1917 р. в Петрограді стався збройний переворот під керівництвом більшовиків⁵⁹. Тимчасовий уряд було ліквідовано, а влада перейшла до Всеросійського з'їзду Рад та обраному ним уряду – Ради Народних Комісарів на чолі з Леніним. Протягом декількох місяців влада більшовиків була встановлена майже на всій території Росії. Більшовики проголосили встановлення диктатури пролетаріату. Їх прихід до влади відбувався під гаслами соціальної та національної справедливості і рівності. Скасовувалася смертна кара, встановлювався 8-годинний робочий день, свобода слова, зборів, спілок і т. д. Були прийняті декрети про землю і мир. Але на справді, мало що із цього було виконано.

В Україні переворот в Петрограді різні політичні сили оцінила по-різному. Керівництво Центральною Радою рішуче засудило захоплення влади більшовиками і перервало з ними зв'язки. Гасла більшовиків мали позитивний вплив на населення України. Більшовики обіцяли швидко вирішити всі проблеми населення України. І частина українців дійсно повірила більшовикам і підтримала їх у боротьбі проти Центральної Ради.

20 листопада 1917 року УЦР видала свій 3 Універсал, в якому проголошувалася утворення Української Народної Республіки (УНР).

⁵⁸ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/50.html>

⁵⁹ Світлична В.В. Історія України. // pidruchniki.com/1008122044759/istoriya/tsentralna_rada_timchasoviy_uryad

Формально УНР не розривала стосунки з Росією. Росію прагнула бачити федеративною республікою вільних і рівних народів. Проголошення УНР стало видатною подією в житті українського народу. Це був черговий етап у розвитку української революції.

Дуже скоро Радянська Росія почне неоголошену війну проти УНР, а війська більшовиків захоплять значну частину України. У УЦР не було сильної армії, щоб зупинити наступ більшовиків. Встановлення більшовицької влади в Україні відбувалося за втручання Радянської Росії у внутрішні справи УНР. Утвердження нової влади супроводжувалося кровопролиттям і жертвами з обох сторін. Розправи з супротивниками влади більшовиків, а часто і абсолютно випадковими людьми мали масовий характер. Репресії мали антиукраїнський характер.

9 грудня 1917 р. за ініціативи більшовиків розпочалися переговори між Росією й Німеччиною в Брест-Литовську. Ці переговори поставили Центральну Раду в складну ситуацію. Вона звернулася до всіх воюючих держав з нотой, в якій заявила, що не визнає права Раднаркому (орган влади більшовиків) виступати на переговорах від імені народів усієї Росії і буде вести переговори з Німеччиною та її союзниками самостійно.

Щоб взяти участь у цих переговорах, УЦР йде на рішучий крок, вона 9 (22) січня 1918 р. проголошує свій 4 Універсал, основний зміст якого – проголошувалася повна незалежність і самостійність УНР⁶⁰. Після цього делегація УНР взяла участь у мирних переговорах.

27 січня 1918 р. Між УНР і країнами Четверного союзу (Німеччиною, Австро-Угорщиною, Болгарією, Туреччиною) був підписаний мирний договір. Війна була припинена. Уряд України узяв зобов'язання поставити до Німеччини і Австро-Угорщини 1 млн. тонн хліба, цукор, картоплю, іншу сільськогосподарську продукцію. Країни Четверного союзу визнавали УНР як державу, і мали допомогти їй відновити контроль над втраченими українськими територіями, які були захоплені більшовиками.

Брестський договір був значним успіхом української дипломатії. Він поклав початок міжнародного визнання України як незалежної держави. Однак незалежність була обмежена присутністю німецьких військ на території України.

29 квітня 1918 р. Центральною радою була прийнята Конституція УНР⁶¹. У ній проголошувалася незалежність і самостійність України, як демократичної республіки. Державною мовою оголошувалась український. Державним гербом – тризуб блакитного кольору на синьому фоні. Але реалізувати поставлені завдання Центральна Рада не змогла, так як була розпущена.

Центральна Рада не змогла виконати свої зобов'язання, щодо постачання продовольства у Німеччину та Австро-Угорщину. Конфлікт між УНР та країнами Четверного союзу наростав. Тому військове командування Німеччини та Австро-Угорщини вирішило замінити УЦР на того, хто зможе виконати взяті зобов'язання. За їх підтримки відбувся державний переворот і владу захопив гетьман П.Скоропадський.

⁶⁰ Власов В. С. Історія України... – С.202

⁶¹ Панчук І. Історія України... – С.274

Основною заслугою Центральної Ради було те, що вона розбудила державну свідомість, проголосивши автономію, а згодом і незалежність України. Центральна Рада встановила дипломатичні відносини з державами Антанти, а потім з Четверним союзом. Вона домоглася визнання прав українського народу на свою державу, культуру і мову.

Помилки Центральної Ради у створенні держави, не здатність створити власну армію, непослідовність у вирішенні соціально-економічних питань викликали розчарування мас і прискорили падіння УЦР.

2. Українська держава гетьмана П. Скоропадського⁶².

29 квітня 1918 р. Був здійснений гетьманський переворот. На чолі перевороту стояв Павло Скоропадський. Павло Скоропадський (1873-1945рр.) – нащадок гетьмана поч. XVIII ст. Івана Скоропадського, один із найбільших українських землевласників, з 1912 р. – генерал-майор російської армії, ад'ютант Миколи II, великий землевласник.

П. Скоропадський так визначив свою програму: створити здібний сильний уряд; відбудувати армію і адміністративний апарат; встановити порядок; провести необхідні політичні і соціальні реформи. Уряд гетьмана складався з великих землевласників, представників буржуазії, військових, помірно-консервативних громадських діячів. Очолив уряд поміщик, октябрист Ф.Лизогуб. Ядро уряду складала кадети, представників соціалістичних партій у ньому не було. Фактично гетьман і його уряд перебували у повній залежності від німецько-австрійського окупаційного режиму, і захищав інтереси заможних верств населення – великих землевласників та буржуазію. підтримки Широки верств українського населення – селяни, робітники, інтелігенція нажалі гетьмана не підтримували.

Основні напрями політики уряду П. Скоропадського.

Замість УНР була проголошена Українська держава, республіканська форма правління замінена на авторитарну (Гетьманат). Сам гетьман зосередив у своїх руках усю повноту влади – законодавчу, виконавчу, судову.

Відновлено поміщицьке землеволодіння, приватну власність на фабрики, заводи, шахти. Поміщики розгорнули рух за відшкодування завданих їм під час революції збитків.

Налагоджено дієздатний адміністративний апарат, який вдавався до репресивних методів. Переслідувалися політичні сили лівого спрямування, заборонялися вуличні процесії, мітинги, припинилося видання ряду газет. Демократичний режим змінився авторитарним.

Була здійснена спроба створити боєздатну регулярну українську армію⁶³. Уряд видав закон про загальну військову повинність. Були навіть плани відродити козацтво як стан. Але план створення армії реалізований не був.

Успішною була діяльність уряду в культурній сфері: українізація шкіл, відкриття нових гімназій, університетів, Української академії наук, Національного архіву та інших культурно-просвітницьких центрів.

⁶² Українська держава за гетьмана П. Скоропадського (квітень-листопад 1918 р.) // https://pidruchniki.com/75311/pravo/ukrayinska_derzhava_getmana_skoropadskogo_kviten-listopad_1918

⁶³ Гетьманат Павла Скоропадського (29 квітня 1918 – 26 грудня 1918) // <http://history.in.ua/getmanat-pavla-skoropadskogo-29-kvitnya-1918-26-grudnya-1918/>

Виконуючи умови Брестського миру, підписаного ще Центральною Радою, гетьман дав згоду на вивезення з України значної кількості продовольства (впершу чергу хліба) та сировини до Німеччини та Австро-Угорщини.

Фінансова реформа П. Скоропадського була спрямована на введення стабільної грошової одиниці – гривні, формування власної банківської системи. За гетьмана П. Скоропадського був вперше сформований і фактично виконаний державний бюджет.

Дуже ефективною була політика П. Скоропадського в галузі освіти, науки, культури. Був прийнятий закон про обов'язкове вивчення української мови, історії та географії України. Видавалися підручники. 6 жовтня 1918 р. В Києві було відкрито державний університет. Серед досягнень в культурно-освітній сфері слід назвати: заснування національного архіву, державної бібліотеки, українського історичного музею, національної галереї мистецтв, українського театру драми та опери, державної капели та симфонічного оркестру. А 27 листопада 1918 р. була створена Українська Академія наук на чолі з В. Вернадським.

Робилися спроби створити українську автономну церкву. На Церковному соборі у Києві 20 червня – 11 липня 1918 р. утворена Українська автокефальна церква на чолі з Василем Липківським.

Головним завданням зовнішньої політики було здобуття міжнародного визнання Української держави та зміцнення відносин з Німеччиною. Здійснювалася активна зовнішня політика. Українську державу П. Скоропадського визнали 30 країн світу, у 23 країнах вона мала своїх представників. Було укладено договір про добросусідські відносини з Росією. Але, знаходячись під контролем Німеччини, уряд гетьмана не мав можливості налагодити стосунки з країнами Антанти – Англії, Франції, США.

Економічна політика гетьмана призвела до масових виступів селян і робітників незадоволених режимом. Уряд гетьмана не визнали соціалістичні партії, селянський союз, інші політичні та громадські організації. Опозиційні до гетьманату сили об'єдналися навколо Українського Національного Союзу (УНС). Боротьбу проти гетьманського режиму вели і більшовики. У липні 1918 р. була утворена Комуністична партія більшовиків України – КП(б)У, яка фактично була складовою частиною Російської комуністичної партії більшовиків – РКП(б). Українські більшовики прагнули відновити в Україні радянську владу і зберегти єдність із радянською Росією. Але в КП(б)У була представлена національно-комуністична меншість, яка виступала за реальну незалежність радянської України. За часів Гетьманату значно зросли симпатії українського населення до більшовиків, які висунули гасло безкоштовної передачі землі селянам, а фабрик і заводів – робітникам.

Антигетьманські сили активізувала свою діяльність після того, як Німеччина програла Першу світову війну і її війська почали виїжджати з України. Гетьман втратив військову підтримку, тому намагався здобути союзників серед представників Білого Руху, очолюваного генералом А. Денікіним. Але білі гетьмана не визнали. Не маючи босздатної армії, режим гетьмана був приречений. 13 листопада 1918 р. на засіданні УНС з метою організації боротьби проти гетьманського режиму було створено опозиційний уряд – Директорію на чолі з В. Винниченком. Директорія – надзвичайний орган

влади з колишніх представників УЦР. Саме Директорія очолила боротьбу проти гетьмана П. Скоропадського. Чисельні народні виступи переростають у всеукраїнське антигетьманське повстання, яке очолюють представники Директорії. Під тиском цих обставин і втративши підтримку Німеччини 14 грудня 1918 р. Скоропадський зрікся влади і емігрував за кордон.

3. УНР доби Директорії. Західно-Українська Народна Республіка⁶⁴.

Після повалення режиму П. Скоропадського до влади в Україні прийшла Директорія. Але політичний курс нового режиму не відзначався послідовністю. Директорія проголошувала:

- відновлення Української Народної Республіки⁶⁵;
- проведення аграрної реформи, ліквідацію приватної власності на землю;
- запровадження державного контролю над виробництвом і розподілом продукції;
- відновлення 8-годинного робочого дня;

Становище нової влади було дуже тяжким. Україна була оточена ворогами. Йшла громадянська війна. За владу в Україні боролися: Червона армія, якою керували більшовики; Біла гвардія (армія), на чолі з офіцерами царської армії, яких хотіли повернути владу царя і дореволюційні порядки; армії українських національних урядів – армія УНР і УГА; селянський повстанський рух – армія Н. Махна і ін. Іноземні держави активно втручалися у цю боротьбу і використовували її на свою користь.

Серед керівництва Директорії не було єдності. Більшість на чолі з В. Винниченком було за союз з більшовиками, а Петлюра виступав за спільні дії проти більшовиків і встановлення військової диктатури. Все це призвело до того, що народні маси відмовили у підтримці Директорії. Активну пропаганду вели більшовики. В країні ширилися заворушення і самоуправство. Процвітала так звана «отаманщина». Директорія не змогла створити ефективний апарат державного управління та сильну боєздатну армію, часто не контролювала ситуацію на місцях. Життя більшості населення не покращилося. Обіцяна аграрна реформа не була проведена. Поступово Директорія втрачає підтримку народу.

Цим скористалися російські більшовики. Вони почали війну проти Директорії УНР. Директорія не змогла дати відсіч ворогу, і поступово втратила контроль над УНР. Більшовики змогли перемогти Директорію і вдруге встановити свою владу.

Утворення ЗУНР. Акт злуки УНР і ЗУНР.

Восени 1918 року на території Західної Галичини утворилася держава – Західно-Українська Народна Республіка. 9 листопада 1918 року було призначено Генеральний секретаріат на чолі з Костем Левицьким. Президентом з повноваженнями диктатора став Євген Петрушевич.

Уряд ЗУНР сформував Українську Галицьку Армію (УГА) – армія ЗУНР, у боях з поляками зарекомендувала себе як ефективне, боєздатне збройне формування на чолі з М. Омеляновичем-Павленком. З самого початку ЗУНР довелося воювати з Польщею за територію. За підтримки Антанти Польща

⁶⁴ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/53.html>

⁶⁵ Революція 1917-1920рр. // <https://sites.google.com/site/revolucia19171920/rozdil1-istoria-revolucii/1-3-utvorennia-direktoirii-vidnovlenna-unr>

перемогла ЗУНР і захопила Галичину. В липні 1919 р. відбулася окупація поляками Східної Галичини, УГА відступила до річки Збруч.

Враховуючи багатовічне прагнення українського народу – жити в єдиній, соборній, українській державі уряди УНР та ЗУНР пішли на рішучий крок – уклали Акт Злуки (об'єднання). 22 січня 1919 року відбулося формальне об'єднання ЗУНР і УНР, яке мало велике символічне значення – західні і східні брати-українці об'єдналися в єдиній державі. Акт злуки засвідчив прагнення українців сходу і заходу жити в одній державі.

Весною-літом 1919 р. розгорнулася боротьби за Україну між трьома військово-політичними силами – білогвардійськими військами, Червоною армією (більшовиками) та Армією УНР. Білогвардійці у складі Добровольчої і Донської армій під керівництвом генерала А. Денікіна розпочали наступ на Україну з Дону. 27 травня 1919 р. був захоплений денікінцями Луганськ. А. Денікін планував встановити контроль над Україною, а потім наступати на Москву. Більшовики не змогли зупинити денікінські війська. Починають відступати.

В липні 1919 р. під тиском польських військ УГА та уряду ЗУНР переходять за р. Збруч. Між урядами УНР та ЗУНР була укладена угода, згідно якою УГА вливалася в Армію УНР для спільної боротьби за незалежність України. У другій половина липня 1919 р. дві об'єднанні українські армії початок спільні дії проти радянських військ.

30 серпня 1919 р. під тиском білогвардійських та українських підрозділів червоні війська відступили з Києва. Майже одночасний до Києва вступили білогвардійські війська під командуванням генерала Бредова та українські військ на чолі з генералом Кравсом⁶⁶.

Але С.Петлюра не зміг домовитися з білими про спільні дії проти більшовиків (у «єдиній неподільній Росії» А. Денікіна не було місця «самостійній Україні»). Це призвело до розгортання воєнних дій між денікінцями і українськими військами.

6 грудня 1919 — 6 травня 1920 рр. Відбувся Перший зимовий похід Армії УНР тилами ворожих армій – Червоної та Добровольчої (білої) під проводом М. Омеляновича-Павленка. Головне завдання Зимового походу – збереження української армії та партизанські дії на українській території у ворожому тилу. Це завдання уцілому виконали і армію зберегли для подальшої боротьби.

4. Встановлення радянської влади протягом 1917–1920 рр⁶⁷.

Протягом 1917–1920 рр. російські більшовики чотири рази намагалися встановити свою владу – восени 1917 – взимку 1918 р., взимку 1919 р., восени 1919 – на весні 1920 р., влітку 1920 р. Лише остання четверта спроба була вдалою.

Взимку 1918 р. в ході першої війни Радянської Росії проти Центральної ради УНР здійснена перша спроба встановити радянську владу. Але виконуючи умови Брестського миру, більшовики де-юре мали визнати УНР і під тиском німецьких і австрійських військ звільнити територію України.

⁶⁶ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/53.html>

⁶⁷ Панчук І. Історія України... – С.275-276

Взимку 1919 р. вході протистояння Директорії УНР і Радянської Росії Київ і практично вся Україна були знов захоплені більшовиками. І тільки дії об'єднаних армій УНР і ЗУНР та Добровольчої армії генерала А. Денікіна змусили більшовиків влітку 1919 р. відступити.

Восени 1919 – на весні 1920 р. тривала важка боротьба більшовиків проти білогвардійців. В жовтні 1919 р. розпочався контрнаступ радянських військ проти денікінців. Вже 16 грудня 1919 р. Київ знову зайнятий більшовиками. На початку лютого 1920 р. радянські війська увійшли в Миколаїв і Херсон, а згодом в Одесу. Остаточо більшовицький контроль над Україною був відновлений в березні 1920 р. У підсумку радянські війська розгромили денікінців і Біла армія відступила до Криму, а УГА на деякий увійшла до складу Червоної армії. Восени 1920 р. радянські війська, зібравши значні сил, і остаточно розгромили білогвардійські війська генерала П. Врангеля у Криму і встановили там свою владу. Не останню роль у розгромі П. Врангеля відігравала армія Н. Махна. Але після перемоги над білими повстанські загопи Махна ставали непотрібними і небезпечними для радянської влади. Тому більшовики почали боротьбу з ними і основні сили махновців були розгромлені.

Влітку 1920 р. в ході Радянсько-польської війни об'єднанні військові сили УНР і Польщі змогли визволити значну частину України і навіть Київ. Але Червоні війська зібравши сили, перейшли у контрнаступ і відвоювали Україну. Ця остання спроба виявилася вдалою для більшовиків – радянська влада протримається до 1941 р. – до початку Радянсько-німецької війни.

Довгий час українська більшовицька радянська держава не мала офіційної закріпленої назви. Згадуючи Радянську Україну, вживали назви: «Україна – Республіка Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів», «Українська Республіка» та «Українська Робітничо-Селянська Республіка». Також в офіційних документах використовувалися назви «Українська Радянська Республіка» та «Радянська Україна». З січня 1919 р. була закріплена офіційна назва «Українська Соціалістична Радянська Республіка» (УСРР), а відповідно до Конституції УРСР 1937 р. республіка стала називатися «Українською Радянською Соціалістичною Республікою» (УРСР). Ця назва зберігалася включно до прийняття Акта проголошення незалежності України⁶⁸

Встановлення радянської влади в Україні супроводжувалися репресіями, запровадженням політики воєнного комунізму та «червоним терором».

Політика «воєнного комунізму» передбачала:

- запровадження загальної трудової повинності (всі мали працювати на державу);
- мілітаризація праці;
- заборона приватної торгівлі;
- продрозкладка;
- карткова система постачання міського населення;
- націоналізація всіх підприємств.

Політика «червоного терору» передбачала винищення ворогів радянської влади. В роки «червоного терору» без суду і слідства страчували людей за

⁶⁸ УКРАЇНЬКА РАДЯНЬКА СОЦІАЛІСТИЧНА РЕСПУБЛІКА // Юридична енциклопедія: В 6 т. /Редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. // http://leksika.com.ua/14191125/legal/ukrayinska_radyanska_sotsialistichna_respublika

ознакою «виховання, освіти і професії». Жертвами червоного терору ставали не тільки поміщики, капіталісти, офіцери білої гвардії, члени антирадянських партій, але і багато безпартійної інтелігенції, священників, службовців.

Навесні і влітку 1919 р. різко зростає селянський рух в Україні. Українські селяни протестували проти політики Радянської влади в аграрному питанні, а в багатьох випадках бралися за зброю. У відповідь більшовики здійснювали каральні експедиції проти повсталих селян, які супроводжувались масовими розстрілами, спаленням цілих сіл. Такі дії радянської влади переростали у справжню неоголошену громадянську війну влади проти власного народу. Іноді владі доводилося утримувати цілі армії тільки для того щоб придушувати повстання селян. Найбільш відомим командиром повсталих селян був Н. Махно, який очолював Революційну повстанську армію. Але незважаючи на масовість селянських виступів і повстанського руху Червона армія рано чи пізно придушували усі ці прояви народного незадоволення.

5. Боротьба за Україну у 1917–1921 рр⁶⁹. Поразка революції 1917-1921 рр.

Протягом 1920–1921 рр. українські національні сили намагалися перемогти більшовиків і вибороти незалежність України. Але цим потугам, нажаль, не судилося здійснитися.

З метою подальшої боротьби проти більшовиків лідер УНР С. Петлюра та уряд Польщі на чолі з президентом Ю. Пілсудським 22 квітня 1920 року підписали Варшавський договір. Згідно цього договору армії Польща і УНР об'єднуються і разом воюють проти Червоної армії. Платою за це стали землі ЗУНР – Директорія була вимушена визнати їх приєднання до Речі Посполитої. Так розпочалася радянсько-польська війна.

В квітні 1920 р. відбувся спільний похід польсько-українських військ на Україну. Він був вдалим. Війська об'єднаних армій навіть Київ захопили. Але в травні 1920 р. Червона армія розпочала контрнаступ. Ситуацію польсько-українських армій погіршувало те, що по їх тилах українське селянство, незадоволене фактичною польською окупацією, розпочало справжню партизанську війну. Цим скористалися більшовики. Сили червоних вибили польсько-українські війська з України, вдерлися на територію Польщі і мало не захопила Варшаву.

У Серпні–вересні 1920 р. зібравши сили польські війська пішли у рішучий наступ, у результаті якого Червона армія залишила територію Польщі та Західної України. Не останню роль у цій перемозі відіграли українські підрозділи у складі польської армії. Так, паприклад оборону Замостя тримали українські підрозділи, які очолював український полковник М. Безручко.

У жовтні 1920 р. Радянська Росія і Польща пішли на підписання радянсько-польського перемир'я. Це означало розрив Польщі з УНР. Українські війська продовжували вести відчайдушну боротьбу з більшовиками самостійно.

18 березня 1921 р. був укладений Ризький мирний договір між Польщею, РСФРР та УСРР. Основні положення Ризького договору фіксували:

---

⁶⁹ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/53.html>
Панчук І. Історія України... – С.276-277

визнання Польщею УСРР; передача Польщі західноукраїнських та західнобілоруських земель⁷⁰.

Але частина українців не змиралася з таким станом справ і вирішила боротися до останнього. Вони готуються до визвольного походу на територію України.

Другий зимовий похід армії УНР – остання відчайдушна спроба українців відновити незалежність України. Учасниками походу були добровольці, колишні вояки армії УНР, що перебували на території Польщі на чолі з отаманом Ю. Тютюнником (бл. 1,6 тис. осіб). Похід розпочався вдало, але сподівання на його успіх були марними. Надто нерівними були сили. Учасники рейду були оточені кінною бригадою червоноармійців, очолюваною Г. Котовським, під м. Базар на Житомирщині. У полон опотрапило майже 450 повстанців, більшість із яких була розстріляна в листопаді 1921 р. Невелика група українських вояків з Ю. Тютюнником вирвалася з оточення і відступила у Польщу⁷¹.

Боротьба за незалежність України 1917–1921 років була припинена. Громадянська війна в Україні завершилася остаточною перемогою більшовиків. Підсумки боротьби – Західна Україна ввійшла до складу Польщі, Румунії, Чехословаччини, а в Наддніпрянській Україні остаточно утвердився більшовицький режим

Основні причини поразки Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.:

1) Низький рівень національної свідомості українців і, як наслідок, слабка соціальна база визвольного руху. Очолила національну революцію українська інтелігенція, яка розраховувала на підтримку селян. Робітники, підприємці, поміщики в більшості своїй не підтримали ідеї незалежності України.

2) Відсутність єдності в діях українських національних сил, які не пішли на компроміс в ім'я загальнонаціональних інтересів. Центральну Раду шляхом перевороту ліквідував гетьман П. Скоропадський, гетьманський режим впав під тиском Директорії УНР, українські комуністи визнали лише радянську владу, також не було єдності між УНР і ЗУНР.

3) Несприятлива міжнародна ситуація. Боротьбу проти Українського визвольного руху вели набагато сильніші зовнішні вороги: Радянська Росія, білогвардійці, поляки, війська Антанти.

Але зусилля українців у боротьбі за власну державність не пройшли даром. Рівень національної свідомості українського народу значно зріс. Досвід державотворення в 1917-1921 рр. міцно вкарбувався в їхню історичну пам'ять. Незважаючи на величезні втрати і страждання, які випали на долю українського народу, його прагнення до самозбереження не зникло. Вважаємо, що без досвіду боротьби за свою державу і незалежність у 1917–1921 рр., навряд чи було б можливим проголосити незалежність України у 1991 р.

Питання для самопідготовки:

⁷⁰ Панчук І. Історія України... – С.277

⁷¹ Власов В. С. Історія України... – С.218

1. Якими були причини революції 1917 р.? Як розпочалася революція?
2. Коли цар Микола 2 відкріся від престолу? Хто захопив владу в країні?
3. Які завдання стояли перед революцією?
4. Коли була створена Українська Центральна Рада? Які основні напрями діяльності Центральної Ради?
5. Коли був прийнятий 1 Універсал? Яка його основна ідея? Що проголошував 1 Універсал?
6. Коли був прийнятий 2 Універсал? Який його основний зміст?
7. Коли стався більшовицький переворот у Петрограді? Як УЦР поставилася до цієї події?
8. Яким був основний зміст 3 Універсалу Центральної Ради? У чому його історичне значення?
9. Що ви знаєте про війну УЦР і більшовиків?
10. Які переговори відбувалися у Брест-Литовську?
11. Розкажіть про 4 Універсал та його історичне значення.
12. Коли і з ким був підписаний Брестський мирний договір? Якими були його умови? Що отримала УЦР від цього миру?
13. За яких обставин П. Скоропадський прийшов до влади? Що ви знаєте про нього?
14. Якою була внутрішня політика гетьмана П. Скоропадського? Які були досягнення?
15. Якою була зовнішня політика гетьмана П. Скоропадського? Які були досягнення?
16. Що стало причиною падіння Гетьманату? Чому П. Скоропадський зрікся влади?
17. Охарактеризуйте політичний курс Директорії.
18. Що ви знаєте про війну Директорії УНР з більшовиками у 1919? Хто переміг?
19. Які події відбуваються на Західній Україні? Як постала ЗУНР?
20. Коли відбувся Акт злуки УНР і ЗУНР? Яким було його історичне значення?
21. Які сили боролися за владу в Україні весною-літом 1919 року? Що ви знаєте про Білогвардійський рух?
22. Розкажіть про Перший зимовий похід Армії УНР.
23. Коли і скільки разів більшовики намагалися захопити владу в Україні протягом 1917–1920 рр.? Як їм це вдалося?
24. Що ви знаєте про боротьбу Білої і Червоної армій? Що ви знаєте про армію Н. Махна?
25. Яку політику проводили більшовики в Україні? До чого вона призводила?
26. Що таке «червоний терор»?
27. Що ви знаєте про радянсько-польську війну? Яку участь у ній взяли українці?
28. Яку угоду підписали С. Петлюра та Ю. Пілсудський у 1920 р.? Її зміст.
29. Чим завершилася радянсько-польська війна? Що передбачав Ризький мирний договір?

30. Що ви знаєте про Другий зимовий похід Армії УНР? Чим він закінчився?
31. Які сили брали участь у громадянській війні в Україні?
32. Назвіть основні причини поразки Української національно-демократичної революції 1917-1921 рр.? Чому ця революція важлива для українців.

Тема 4. Українська держава в умовах комуністичного тоталітаризму. Західноукраїнські землі у міжвоєнний період (20-30-ті рр. 20 ст.).

План

- 1. Україна в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.)**
- 2. Сталінська індустріалізація України.**
- 3. Колективізація сільського господарства.**
- 4. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні. Репресії радянської влади в 20-30 рр. 20 ст.**
- 5. Західна Україна у 20-30 роки 20 століття.**

1. Україна в умовах нової економічної політики (1921-1928 рр.)⁷².

У 20–30-і роки 20 ст. більша частина Українських земель (так звана Наддніпрянська Україна) входили до складу Радянської Росії (з 1922 року – СРСР).

Незважаючи на перемогу у громадянській війні, радянська влада продовжувала політику «воєнного комунізму». Але зазначена політика призвела до глибокої кризи у державі. Всюди панувала господарська розруха. Економіка країни перетворилася до початку 1921 р. на руїну. Багато заводів, фабрик шахт були знищені, або не працювали. Кількість робітників у промисловості скоротилася наполовину. Скрутним було становище сільського господарства – на чверть скоротилися посівні площі; погіршилась обробка землі, були порушені норми посіву; політика продрозкладки позбавляла селян економічних стимулів .

Незадоволення більшовицькою диктатурою виливалося у робітничі страйки і селянський рух, який у деяких регіонах переростав у справжні повстання проти влади. Ситуація ставала загрозливою для більшовиків. Утримувати владу лише завдяки зброї вони довго не могли. Чергове повстання могло призвести до повалення режиму більшовиків. Тоді владні кола вирішили піти на певні поступки і запровадили НЕП.

Нова економічна політика - політика, заснована на ринкових відносинах, різних формах власності й економічних методах керування народним господарством. Ця політика розглядалася як форма перехідного періоду від капіталізму до соціалізму.

Основними завданнями НЕПУ були: збереження влади більшовиків, шляхом покращення економічної ситуації і життєвого рівня населення, заспокоєння антибільшовицьких виступів.

Основними заходами НЕПу були:

У промисловості:

- скасування загальної трудової повинності, формування ринку робочої сили;
- залучення іноземного капіталу у формі концесій;
- переведення підприємств на госпрозрахунок;
- проведення децентралізації управління промисловістю.

У сільському господарстві:

⁷² Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/56.html>

- запроваджувався продовольчий податок, який був відомий селянам на початку року;
- селяни отримали можливість продавати свою продукцію на ринках;
- кожен платив свій податок самостійно.

В торгівлі та фінансовій сфері:

- повернення до приватної торгівлі (можливість відкривати приватні крамниці, лавки, базари);
- поява трьох видів торгівлі – приватної, кооперативної і державної;
- зміцнення грошової одиниці.

В Україні нова економічна політика була введена в 1922 р. В дуже короткі терміни було відновлено зруйноване господарство країни, різко зріс життєвий рівень населення.

Проте нова економічна політика не могла бути довгостроковою, оскільки базувалася на двох протилежностях: в економіці панували ринкові відносини, а в політиці – адміністративно-командна система, що прагнула підкорити собі економіку.

Розорене в результаті військових дій село не могло виростити достатню кількість продовольства. Ситуацію погіршували посухи. У 1920 році страшна посуха призвела до скорочення посівів зернових. У 1921 році посуха виявилася значно сильнішою і охопила велику територію. Влада ж забирала практично весь хліб у селян. В селі почався голод

В Україні голод охопив губернії, які були основними виробниками зерна: Катеринославська, Донецька, Одеська, Миколаївська, Херсонська, Харківська, Чернігівська, Полтавська і ін. Внаслідок голоду померло понад 1 млн. осіб, переважно селян (точні цифри встановити важко). Остаточні наслідки голоду були ліквідовані в 1923 р. Перший голод в Україні влада використала як інструмент для придушення народних повстань проти більшовиків, і потім вона ще два рази буде використовувати голод на українських землях.

30 грудня 1922 р. було утворено Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР)⁷³. Ця держава проіснувала 70 років, з 1922 по 1991 роки. У 1922 році до складу СРСР входило чотири республіки – БСРР, УСРР, РСФРР та ЗСФРР. На 1991 рік СРСР – це 15 республік, територіально найбільша держава у світі. До складу СРСР Україна входила під назвою – Українська Соціалістична Радянська Республіка (УСРР, а з 1934 року – УРСР). Метою створення СРСР було об'єднати території, ресурси, економіки країн під владою однією партії – партії російських більшовиків.

Комуністична партія прагнула отримати підтримку серед населення України і насамперед серед інтелігенції. З цією метою була проведена політика українізації⁷⁴. Вона передбачала такі заходи:

- формування керівних кадрів з місцевого населення;
- законодавчо закріпити вживання рідної мови в усіх державних органах і в усіх установах;
- розвиток національної преси, театру тощо;

⁷³ Власов В. С. Історія України... – С.223-224

⁷⁴ Панчук І. Історія України... – С.303

- ведення діловодства на національній мові.

У середині 20-х років, завдяки новій економічній політиці вдалося в основному відновити народне господарство. Однак за темпами промислового розвитку СРСР суттєво відставав від передових країн Європи.

Підсумки НЕПу були суперечливими. Політика НЕПУ відновила господарство, зруйноване за роки громадянської війни. Зросло промислове та сільськогосподарське виробництво, довоєнного рівня досягли галузі харчової та легкої промисловості, зросло виробництво предметів споживання, поживилася торгівля і товарообмін, була знята соціальна напруженість, підвищився життєвий рівень людей.

Проте відставали більшість галузей важкої промисловості, транспорт, зв'язок, зовнішня торгівля – всі ті галузі, які перебували під контролем держави. У державній власності залишались усі великі підприємства. Ставала все очевиднішою невідповідність між ідеологією більшовиків і практикою, між економічною і політичною системами. В економіці були присутні товарно-грошові відносини, вільна торгівля. Це забезпечувало певну свободу громадянам. Держава ж використовувала адміністративно-командні методи управління і намагалася поставити населення та економіку країни під свій повний контроль. Тому НЕП радянською владою був згорнутий.

2. Сталінська індустріалізація України⁷⁵.

В грудні 1925 року був взятий курс на проведення індустріалізації – партійно-державної політики, спрямованої на створення великого машинного виробництва, побудову великих підприємств - заводів і фабрик, які б були власністю держави.

Метою індустріалізації було технічне переозброєння економіки і перетворення СРСР з відсталої аграрної країни у високорозвинену промислову державу.

Завданнями індустріалізації були:

- прискорений розвиток великої промисловості;
- створення матеріально-технічної бази для економічної незалежності країни;
- створення в короткі терміни оборонної промисловості і зміцнення обороноздатності країни;
- технічне забезпечення сільського господарства;
- збільшення чисельності робітничого класу.

Особливостями радянської індустріалізації були:

- розвиток важкої промисловості на шкоду легкої промисловості;
- централізація управління народним господарством;
- внутрішні джерела фінансування.

У Радянському Союзі індустріалізація проходила за рахунок:

- низьких цін на сільськогосподарську продукцію і завищені ціни на промислові товари;
- експорт зерна, газу нафти за низькими цінами;

---

⁷⁵ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/59.html>

- внутрішні державні позики (коли держава примусово позичала гроші у населення, але не віддавала);
- жорсткої державної економії (економили на людях, менше і гірше харчування, гірший одяг і ін.);
- народний ентузіазм, який формувала пропаганда.

Індустріалізація здійснювалася відповідно до п'ятирічних планів розвитку народного господарства.

Форсована індустріалізація супроводжувалася не забезпеченим фінансово і матеріально промисловим будівництвом, заборонаю торгівлі, картковою системою для міського населення, інфляцією, примусовою працею селян.

В результаті індустріалізації було досягнуто:

- країна з аграрної стала індустріально-аграрною;
- зміцнена обороноздатність країни;
- було ліквідовано безробіття, але знизився життєвий рівень населення (інфляція, карткова система, нестача товарів);
- монополізм державної власності;
- була створена нова модель управління економікою – адміністративно-командна система.

У 1937 р. За абсолютними обсягами промислового виробництва СРСР вийшов на друге місце в світі після США. Україна стала індустріально розвиненою республікою СРСР. Було забезпечено техніко-економічну незалежність СРСР від країн Заходу. Але життєвий рівень населення залишався низьким. Важка промисловість, яка переважала над легкою в першу чергу задовольняла потреби держави, виробництва і армії. Легка промисловість, яка задовольняла потреби населення, відставала у розвитку, фінансувалася гірше. Тому життєві потреби населення не задовольнялися у повному обсязі. В ході індустріалізації було ліквідовано ринкові відносини, згорнуто НЕП, створенно командно-адміністративну економіку та утверджено пануючу роль комуністичної партії.

3. Колективізація сільського господарства. Репресії радянської влади в 20-30 рр. 20 ст⁷⁶.

Колективізація – політика радянської влади у сільському господарстві. Колективізація – це примусова система заходів, яка спрямована на перетворення одноосібних селянських господарств у великі колективні й радянські господарства (колгоспи і радгоспи).

Шлях суспільства до соціалізму більшовики пов'язували з переведенням селянства на рейки великого виробництва. Колгоспи були зручною формою, з допомогою якої можна було легко викачувати ресурси в державний бюджет. Колгоспи законодавчо зобов'язувалися здійснювати постачання продовольства державі за твердими цінами (стабільними і низькими цінами). Селяни не бажали відмовлятися від своєї власності і передавати її в колгоспи. Колективізація викликала запеклий опір селянства, масові виступи пройшли по всій Україні. Але це владу не зупинило. Селян силоміць примушували вступати у колгоспи. У 1930 році почався процес розкуркулення – знищення заможного

⁷⁶ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/59.html>

селянства. Під цей процес потрапляли не лише заможні селяни, але й всі ті, хто не хотів вступати в колгоспи. Всього в Україні за роки колективізації було розкуркулено понад 200 тис. селянських господарств. Більше половини з них – близько 860 тис. осіб – виселили на Північ і в Сибір. Багато з них там і загинули.

Примусова праця селян-колгоспників була малоефективною. Зарплатню колгоспники отримували мізерну, а працювали багато. Обсяг сільськогосподарської продукції зростав повільно. В таких умовах селянство поступово втрачало вироблені століттями риси: хазяйновитість, ініціативність, працелюбність.

В результаті колективізації держава: забезпечила безперебійне джерело постачання міст дешевим продовольством; ліквідувала соціальну базу для нових селянських виступів; отримала кошти для індустріалізації; встановило адміністративно-командний продуктообмін.

Одним із жахливих злочинів сталінізму проти українського народу був організований ним голод 1932-1933 рр. Серед основних причин голоду в Україні можна назвати:

1. Суцільна насильницька колективізація;
2. Непосильні для селян задачі хліба державі (хлібозаготівлі);
3. Насильницьке вилучення хліба і продовольчих запасів у селян;
4. Надмірний хлібний експорт;
5. Масовий терор проти селянства;
6. Знищення селянства як свідомої соціальної верстви, яка могла протистояти комуністичній владі

Голод розпочався наприкінці 1931 р. Масового розмаху він набув протягом 1932 р. І особливо взимку і навесні 1933 р. Селяни, позбавлені продуктів харчування, були приречені на смерть. Голодомор 1932-1933 рр. викликав величезну смертність населення, особливо дітей і стариків. Остаточної цифри жертв голоду в Україні немає. Останні дослідження називають цифри від 3 до 4 млн. чоловік загиблих від голоду. Це тільки прямі втрати, які більш-менш можна встановити.

У теж час в містах, де зберігалось державне постачання населення продовольством, голод відчувався не так гостро. Для охорони міст від голодуючого сільського населення використовувалися спеціальні загороджувальні зағони.

Репресії радянської влади в 20-30 рр. 20 ст⁷⁷.

Комуністична партія більшовиків на чолі з В. Леніним, а пізніше з Й. Сталіним не уявляли свого існування без репресій. Репресії – каральні заходи державних органів і партії проти власного народу, які використовуються для придушення будь-якого незадоволення владою (арешт, концентраційний табори, розстріли, звільнення з роботи і ін.). Репресії ставали невід’ємною частиною політики радянської влади.

Цілями масових репресій в Україні було придушення:
- можливого опору режиму особистої влади Й. Сталіна;

⁷⁷ Панчук І. Історія України... – С.318-319
Власов В. С. Історія України... – С.235-236

- селянського опору в ході суцільної колективізації;
- можливого опору української інтелігенції.

Вчені виділяють три основні хвилі репресій⁷⁸:

I хвиля (1928-1931 рр.) — розкуркулення, депортації, викриття шкідницьких організацій, боротьба проти відомих українських громадських діячів та інтелігенції:

1. «Шахтинська справа» (1928 р.) над 53 спеціалістами вугільної промисловості Донбасу⁷⁹.

2. Процес над «Спілкою визволення України» (СВУ) 1930 р. і справа «Українського національного центру» (УНЦ) — 1931 р.

3. Боротьба з УАПЦ (із 34 єпископів заарештовано 24, ще 8 зникли без суду і слідства).

II хвиля (1932-1935 рр.) — голодомор, репресивний спалах після вбивства С. Кірова, боротьба з «націоналістичним ухильництвом».

1. Голодомор 1932-1933 рр.

2. Самогубства М. Хвильового та наркома освіти М. Скрипника.

3. Арешт українських кобзарів і лірників та розправа над ними (грудень, 1934 р.).

4. Справи «Української військової організації» (УВО), «Блоку українських націоналістичних партій» тощо.

III хвиля (1936-1938 рр.) — доба «великого терору»:

1. Боротьба з українським націоналізмом (справи «націоналістичної» групи професора М. Зерова, «Блоку українських терористичних груп» та ін.).

2. Боротьба з ухилами в партії (справи «Українського троцькістського центру», «Соціал-демократичної партії України»).

3. Чистка партверхівки, репресії проти членів КП(б)У (Є. Квірінг, Х. Раковський, П. Постишев та ін.).

4. Репресії в армії (радянські офіцери, генерали, командарми, навіть маршали були заарештовані, вислані до Сибіру, розстріляні).

5. Репресивні заходи проти українських діячів культури — «розстріляне відродження».

Ув'язнені в табори і заслані у віддалені райони були безкоштовною робочою силою, яку влада використовувала на важких роботах і будівництві. Через важкі умови праці, погане харчування та складні кліматичні умови багато в'язнів гинуло. В Україні не уникли репресій більшість керівників Комуністичної партії України. З 62 членів Центрального комітету КПУ у ворожій діяльності було звинувачено 55 членів. Тисячі керівників, слідчих і оперативних працівників були репресовані. Сталінський терор другої половини 30-х років завдав непоправного удару по армії. Все це призвело до гострої нестачі кадрів напередодні війни. Жертвами сталінської сваволі в Україні стали мільйони людей. Арешт ставав трагедією не лише для них самих. Їх рідні та близькі потрапляли до категорії людей, яких називали «члени сімей ворогів народу». Частина з них також репресували.

⁷⁸ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/59.html>

⁷⁹ Панчук І. Історія України... — С.319

У 30-е рр. 20 ст. Радянська Україна перетворилася з аграрної в потужну індустріальну країну. Вона випередила за рівнем розвитку ряд західноєвропейських країн. Зросла чисельність міського населення. У 1940 р. Випуск промислової продукції України зріс більш ніж у 7 разів. Значна частина промислових підприємств і міського населення розмішувалася на сході республіки.

Держава витратила величезні ресурси на забезпечення зростання важкої індустрії, створення потужного військово-промислового комплексу та озброєння армії. Але прогрес мало позначився на стан легкої і харчової промисловості, а значить і на добробуті людей.

Таким чином, поряд з досягненнями в індустріалізації у промисловості України перед Другою світовою війною були негативні риси, які гальмували її розвиток.

- командно - адміністративні методи господарювання;
- репресії проти технічних фахівців;
- повільне впровадження і розвиток військової техніки;
- відставання легкої та харчової промисловості від важкої.

Створивши колгоспи, держава встановила над ними постійний контроль. Селяни-колгоспники не мали паспортів і фактично стали державними кріпаками.

Сталінський тоталітарний режим безжально винищував усіх, хто чинив опір або був потенційним противником його політики в Україні. Найстрашнішим злочином сталінського режиму був Голодомор 1932-1933 рр. Від нього загинуло 3-4 млн. українців⁸⁰. Жертвами розправ під час примусової колективізації і терору 30-х років стало безліч жителів України. Найтяжчі втрати випали на долю українського селянства і національної інтелігенції. Політичний терор знекровив Україну і на деякий час зломив опір українців.

5. Західна Україна у 20-30 роки 20 століття⁸¹.

У цей період землі Західної України входили до складу Польщі, Румунії, Чехословаччини, На території Східної Галичини, Західної Волині, Західного Полісся, Холмщини і Підляшшя що належала до Польщі проживало 5,6 млн. українців. На території Буковини, яка була підвладна Румунії, проживало майже 790 тисяч українців. На території Закарпаття (під назвою «Прикарпатська Русь»), що належала до Чехословаччини, проживало понад 725 тисяч українців. Окупація названих земель відбувалася за підтримки західноєвропейських країн та США.

Влада Польщі і Румунії не мали жодного наміру поступатися українськими землями. Навпаки, вони проводили політику гноблення, асиміляції українського народу. Дещо кращою була ситуація на Закарпатті, де чехословацька влада не забороняла українську мову, дозволяла освіту на

⁸⁰ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/59.html>
Панчук І. Історія України... – С.318

⁸¹ Історія України : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закл. (денної форми навчання) / уклад.: П. О. Бідзіля, С. С. Дідик. - Запоріжжя: ЗДМУ, 2016. - С.102-105
Історія України : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закл. (заочної форми навчання) / уклад.: П. О. Бідзіля, С. С. Дідик. - Запоріжжя: ЗДМУ, 2016. - С.117-120

українській мові, вкладала певні кошти в економіку краю, і навіть дозволяла українцям займати не значні посади у владних органах.

Побоюючись зростання національної свідомості українців іноземні уряди всіляко перешкоджали розвитку освіти: закривалися українські школи (в Буковині до 1927 р. не залишилося жодної), діяла норма прийому до вузів української молоді. Щоб забезпечити доступ української молоді до вузів було засновано у Львові таємний Український університет (1921-1925 рр.).

Визначальну роль в економіці західноукраїнських земель відіграв аграрний сектор. Проте розвиток сільського господарства гальмувався колонізаторською політикою іноземних урядів. Реформи що проводилися, передавали землю не корінному населенню, а польським, румунським і чеським колоністам.

Внаслідок колонізаторської політики економіка Західної України перебувала в застої. Тяжким було і соціальне становище населення: низький життєвий рівень, жорстока експлуатація, високий рівень безробіття, захворюваності, смертності.

Складне соціально-економічне становище обумовило еміграцію із західноукраїнських земель (переважно з Галичини). За 1919-1939 рр. емігрувало 190 тисяч чоловік.

На відміну від співвітчизників у Радянській Україні, західні українці все ж таки не зазнали таких драматичних соціально-економічних змін. Не було голодоморів, насильницької колонізації, тотальних репресій.

У центрі політичного життя західноукраїнських земель стояли такі головні питання:

- визначення шляхів національного визволення;
- побудова суверенної української держави;
- утвердження в ній справедливого соціально-економічного ладу.

Наймасовішою партією в Галичині та Волині було Українське національно-демократичне об'єднання (УНДО), яке орієнтувалася на здобуття Україною незалежності та її демократичний розвиток, такою ж була Радикальна Партія.

Найбільш активною була діяльність Організації українських націоналістів (ОУН), утвореної у 1929 р. на базі Української військової організації (УВО). Організатором і керівником ОУН протягом 1929-1938 рр. був Е. Коновалець. Мета ОУН – утворення соборної української незалежної держави з багатокладною економікою. Напередодні Другої світової війни ОУН нараховувала до 20 тис. дійсних членів і багато прихильників.

Після вбивства Е. Коновальця (1938 р.) серед членів ОУН посилювалися суперечності щодо тактики боротьби, внаслідок чого стався розкол. Виникли два напрями: революційне крило очолив Степан Бандера (ОУН-Б), помірковане крило очолив А.Мельник (ОУН-М). В Буковині склалися менш сприятливі умови для діяльності українських політичних партій і громадських об'єднань⁸². Вони діяли підпільно і напівпідпільно.

Політичне життя в Закарпатті мало свої особливості. Суто українських партій, які діяли б самостійно, тут не було. Політичні групи Закарпаття

---

⁸² Історія України : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закл. (денної форми навчання) / уклад.: П.О. Бідзіля, С.С. Дідик. - Запоріжжя: ЗДМУ, 2016. - С.102-105

існували під «дахом» близьких їм політичних партій Чехословаччини. У їх діяльності існувало три основні течії:

- москофільство (вважали, що карпатоукраїнці – це частина російського населення, денаціоналізованого під впливом певних історичних умов);
- русинство (вважали жителів краю окремим слов'янським народом);
- українофільство (було найбільш впливовим, оскільки відображало настрої і традиції більшості українців Закарпаття).

Чеський уряд після мюнхенської змови 11 жовтня 1938 р. дав згоду на утворення карпатсько-української автономії, уряд якої очолив А. Волошин. У лютому 1939 р. було обрано Сейм Карпатської України і сформовано Карпатську Січ – військову організацію, що налічувала 5 тисяч бійців. Але 14 березня 1939 р. при підтримці Німеччини почалася окупація Закарпаття Угорщиною. 15 березня 1939 р. Сейм проголосив незалежність Карпатської України, проте вона опинилася в міжнародній ізоляції, а Карпатська Січ не змогла зупинити окупантів. І вже через декілька годин після проголошення незалежності Закарпаття було повністю окуповане угорськими військами, уряд А.Волошина змушений був емігрувати⁸³.

Проголошення незалежної Карпатської України мало велике історичне значення: воно сприяло перетворенню населення краю в національно свідомих українців, продемонструвало прагнення українського народу до утворення власної держави.

Між двома світовими війнами Україна була поділена на чотири частини⁸⁴:

- Більшість українських земель, формально, як Українська Радянська Соціалістична Республіка (УРСР), перебували у складі Радянського Союзу, де панував жорстокий тоталітарний комуністичним режимом, на чолі зі Й. Сталіним. Модернізація України, яку здійснювали комуністи, супроводжувалися придушенням національно-визвольного руху, примусовою колективізацією, голодомором, масовими репресіями.

- Замість гармонійного соціалістичного суспільства з високоефективною плановою економікою народ України отримав небачену до того тиранію і деформовану, засновану на примусовій праці, економіку.

- Західноукраїнські землі в 20-30 рр 20 ст. були об'єктом соціально-економічного, національного гноблення з боку Польщі, Румунії, Чехословаччини. Меншою мірою, це гноблення відчувалося на території Закарпаття. Колонізаторська політика викликала широкий національно-визвольний рух, очолюваний українськими політичними партіями та рухами. Великим впливом серед населення західноукраїнських земель користувалося Організація українських націоналістів, заснована у 1929 р. на засадах інтегрального націоналізму.

- Найвищим досягненням українського національно-визвольного руху в міжвоєнний період було проголошення 15 березня 1939 р. незалежної Карпатської України.

⁸³ Власов В.С. Історія України... – С.247

⁸⁴ Історія України : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закл. (заочної форми навчання) / уклад.: П. О. Бідзіля, С. С. Дідик. - Запоріжжя: ЗДМУ, 2016. - С.119-120

Питання для самопідготовки:

1. Яким було внутрішнє становище в країні до запровадження НЕП?
2. Що таке нова економічна політика? Які заходи передбачала? Які завдання ставила і чого жосягла?
3. Якими були зміни в економічному житті України в роки нової економічної політики? Чи покращилося життя людей?
4. Що ви знаєте про голод 1921–1923 рр.? Чому люди голодували? Скільки людей загинуло?
5. Що ви знаєте про СРСР? Коли він був створений? Які республіку у нього входили? Навіщо створили цю державу?
6. Суть і основні заходи політики українізації.
7. Що таке індустріалізація? Які цілі індустріалізації?
8. Якими були особливості індустріалізації в СРСР? Які були результати індустріалізації?
9. Що таке колективізація? З якою метою створювалися колгоспи? Як проводилася колективізація?
10. Чому селянство відмовлялося добровільно йти в колгоспи? Хто такі куркулі? Якою була їх доля?
11. Що стало причинами голодомору 1932-1933 рр. в Україні? Які були наслідки голодомору в Україні?
12. Якими були цілі масових репресій? Виділіть основні етапи репресій.
13. До яких наслідків призвели сталінські репресії 30-х років 20 ст. в Україні?
14. Яким державам належали землі Західної України в 20–30-і рр. 20 ст.? Скільки українців там мешкало?
15. Яку політику щодо українських земель проводила польська, румунська, чехословацька влада? Чому ситуація на Закарпатті була кращою?
16. Як розвивалася економіка західноукраїнських земель?
17. Яким було соціально-економічне становище західних українців?
18. Якими були особливості політичного життя на західноукраїнських землях? Які політичні партії та організації ви можете назвати?
19. Яким було політичне життя на Закарпатті? Хто такий А. Волошин?
20. Що ви знаєте про Карпатську Україну? Що таке Карпатська Січ? Якою була їх доля?

Тема 5. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.). Україна в повоєнний період (1945 – 1991 рр.). Україна в умовах незалежності.

Тема 5.1. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.).

План

- 1. Причини та початок Другої світової війни (1939-1945 рр.).**
- 2. Початок Радянсько-німецької війни (1941-1945 рр.).**
- 3. Нацистський окупаційний режим. Рух опору на території України.**
- 4. Визволення України. Завершення Другої світової війни (1942-1945 рр.)**

1. Причини та початок Другої світової війни (1939-1945 рр.).

Друга світова війна, яка тривала з 1 вересня 1939 р. до 2 вересня 1945 р., стала найжорстокішим і найкривавішим воєнним конфліктом в історії людства. В її орбіту було втягнуто 61 державу з населенням 1,7 млрд. чоловік, тобто 80 % жителів нашої планети. Бойові дії велися на території 40 країн. Війна коштувала людству 65-67 млн. жителів.

Результатами першої світової війни не були задоволені всі країни. Німеччина хотіла відновити свої втрачені позиції, розширити території. Англія і Франція руками Німеччині хотіли знищити СРСР. СРСР хотів світової революції. Тому протягом 20-30-х років 20 ст. радянське керівництво готувалося до нової війни. Економічна криза 30-х років загострила суперечності між країнами світу, що позбавило їх можливості об'єднати зусилля у боротьбі за збереження миру. Всю систему безпеки, створену у 20-ті роки 20 ст., було зруйновано. У Італії, Німеччині, Іспанії перемогли агресивні тоталітарні режими, які хотіли вирішити внутрішні проблеми своїх країн за рахунок захоплення нових територій. Не останню роль у розв'язанні війни відіграв Радянський Союз.

Початку Другої світової війни передувало укладення мирного договору про взаємодопомогу і ненапад терміном на 10 років між Радянським Союзом і Німеччиною. Цей договір був підписаний 23 серпня 1939 р. В історію він увійшов як Пакт Молотова-Ріббентропа⁸⁵. До нього був оформлений таємний протокол, за яким Німеччина і СРСР ділили Європу на сфери свого впливу. Радянському Союзу передавалися українські території – Східна Галичина, Західна Волинь, Північна Буковина, Бессарабія. Німеччина ж отримувала частину Польщі і Прибалтики, а також повну свободу дій в Європі. Радянсько-німецький договір дав можливість Гітлеру реалізувати свої агресивні плани і розпочати війну.

1 вересня 1939 Німеччина напала на Польщу. Англія і Франція, які мали договір з Польщею, оголосили війну Німеччині. Почалася Друга світова війна⁸⁶. Через 18 днів Польща була розгромлена німецькою армією. Польське командування не змогло організувати ефективну відсіч ворогам.

17 вересня 1939р. радянські війська, виконуючи зобов'язані, взяті СРСР згідно Пакту Молотова-Ріббентропа, вступили на територію Польщі. Щоб обґрунтувати агресивні дії Радянського союзу проти суверенної і незалежної

⁸⁵ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/65.html>
Власов В. С. Історія України... – С.252-254

⁸⁶ Власов В. С. Історія України... – С.252-254

держави Польщі, радянська влада назвала цю подію «визвольний похід» Червоної армії на допомогу населенню Західної України і Західної Білорусії. Дуже швидко Червона армія зайняла майже всі землі, на яких проживали українці та білоруси. 22 вересня радянські війська увійшли у Львів. У полон потрапило багато полонених польських військовослужбовців. Доли багатьох з них склалися трагічно. У квітні-травні 1940 р. в Катинському лісі під Смоленськом, а ще раніше – під Харковом, і в ряді інших місць були розстріляні понад 15 тисяч польських офіцерів – від молодших командирів до генералів. Щоб розмежувати нові кордони німецьке і радянське керівництво 28 вересня 1939 р. підписало новий договір «Про дружбу і кордон».

Червона армія вступила в 1939 р. на Західну Україну і в 1940 р. – в Бессарабію та на Північну Буковину під гаслами визволення і захисту братніх народів. Тому населення Західної України зустрічало Червону армію з надією на краще. Протягом 1939–1940 рр. західноукраїнські землі возз'єдналися в єдиній українській державі – Українській Радянській Соціалістичній Республіці (УРСР). Возз'єднання західних і східних українців – важлива подія української історії.

На західноукраїнських землях почалася радянізація – кардинальні соціально-економічні перетворення, процес побудови радянської влади, який супроводжувався одержавленням підприємств, запровадженням колгоспно-радгоспної системи, встановленнях радянських органів влади, репресіями. На підприємствах, які стали державними, були утворені профспілки радянського типу. Зарплата робітників зросла. Подолали безробіття. Ті, хто не міг праце влаштуватися на місці, відраджалися у східні області УРСР.

Спочатку радянська влада на селі конфіскувала поміщицькі маєтки і передавала землі поміщиків селянам. Майже півмільйона селян Західної України одержали у користування понад мільйон гектарів землі, десятки тисяч коней і корів. Найбідніші селянські господарства звільнялася від податків. Але потім влада розпочала масову колективізацію, почала створювати колгоспи і радгоспи.

Але всі реформи і зміни здійснювалися жорсткими командно-адміністративними методами (репресії проти вчених, письменників і поетів, служителів церкви, заможних селян, політичних діячів). Документи свідчать про величезні масштаби репресій: у Західній Україні в 1939-1941 рр. було арештовано більше 10% населення. За два роки до СРСР депортовано близько 320 тис. осіб.

2. Початок Радянсько-німецької війни (1941-1945 рр.)⁸⁷.

22 червня 1941 року Німеччина напала на Радянський Союз. Початок війни було для СРСР невдалим. Вже в перший день після нападу на радянських аеродромах було знищено понад 1200 бойових літаків. Противник бомбив мости, залізничні станції, знищував склади боєприпасів, продовольства. Німецьке командування планувало «Бліцкриг» – «блискавичну війну» – швидкий розгром військ Радянського Союзу від кількох тижнів/місяців до одного року. Німецьке командування планувало загарбати величезні території –

⁸⁷ Історія України: комплексне видання для підготовки до ЗНО// <https://history.vn.ua/zno/vlasov-zno-2012/47.html>

практично всю європейську частину СРСР, до лінії Архангельськ – Астрахань. Україну планували захопити у перші тижні війни.

На українську територію вдерлися 57 дивізій і 13 корпусів німецької групи військ армії «Південь». Група армій «Південь» складалася з трьох німецьких і двох румунських армій, а також танкової групи та механізованого корпусу угорської армії. Їм протистояли 80 дивізій Київського особливого й Одеського військових округів, розгорнутих у перший день війни відповідно у Південно-Західний і Південний фронти. Ці фронти за живою силою і технікою відчутно переважали противника. Зокрема, вони мали 5625 танків проти 850 в групі армій «Південь» і 2700 літаків проти 1300. Вся ця перевага зникла відразу після початку воєнних дій. У перші години війни противник завдав бомбового удару по аеродромах Південно-Західного фронту і знищив більшість літаків. У районі Луцьк – Броди – Дубно розгорілася танкова битва. Радянські танкові корпуси зазнали величезних втрат, але виграли час і затримали просування ворога.

Німецькі танкові групи швидко просувалися по території України, обходили радянські армії по флангах і ті часто потрапляли в «котли» – оточення і опинилися в полоні. Тільки в 1941 р. у полон було взято 1,3 млн. вояків Червоної армії. Швидкий наступ військ противника призвів до хаосу на фронті і паніці у тилу.

Ворог просунувся на південному напрямку на глибину до 600 км і вийшов на підступи до Києва й Одеси. У вересні німці форсували Дніпро. На армії Південно-Західного фронту насунулася загроза оточення. Однак Й. Сталін наказав утримувати Київ. Оборона Києва тривала 72 дні. 15 вересня чотири армії опинилися в «котлі»⁸⁸. Більшої катастрофи історія війн не знала. У полон потрапило до 500 тисяч солдатів і офіцерів Червоної армії.

У середині жовтня бої розгорнулися вже на підступах до Харкова і на Донбасі.

Прагнучи утримати країну під контролем, сталінське керівництво ввело в ряді районів воєнний стан. Влада прагнула забезпечити порядок в тилу з допомогою сили та жорстокого терору.

В ході військових дій стало очевидним, що частина території СРСР буде окупована. Постало питання евакуації і 24 червня було створено Раду з евакуації. Обладнання заводів і фабрик вивозили на схід. З ним евакуювали людей. Все, що не можна було вивезти – знищувалося. У східні області СРСР були евакуйовані понад 550 підприємств, майно багатьох колгоспів, установ.

З моменту нападу Німеччини на СРСР, території Радянського Союзу стали головним театром бойових дій Другої світової. Велика Британія і США об'єднали свої воєнні зусилля з СРСР у боротьбі проти спільного ворога.

Бліцкриг німецьких генералів провалився. Німецькі війська наступали, але вже недостатньо швидко. У грудні 1941 р. вермахт зазнав першої серйозної поразки у битві під Москвою. На кінець 1941 р. в СРСР було сформовано до 400 нових дивізій, які кинули у наступ. Але погано підготовлені наступальні дії на Донбасі у січні – березні 1942 р. не дали результату. У травні 1942 р. в районі Харкова було здійснена наступальна операція. Але результат її був сумний – в оточення потрапили й були знищені три армії.

⁸⁸ Власов В. С. Історія України... – С.255

У травні війська Кримського фронту залишили під тиском противника Керченський півострів. До 200 тис. бійців потрапило в полон. Захисники Севастополя після 250-денної оборони 4 липня 1942 р. припинили опір.

Від кінця червня вермахт розпочав широкий наступ на південному напрямку. 22 липня 1942 р. відступаючі частини Червоної армії залишили Свердловськ і Червоноармійськ (на Донбасі). Це були останні населені пункти на території України. Таким чином вся Україна була окупована⁸⁹.

Ворог швидко просувався у двох напрямках – на Волгу в районі Сталінграда і на Кавказ. У серпні 1942 р. передові частини вермахту дісталися Кавказьких гір.

Причини поразок Червоної армії на початковому етапі Радянсько-німецької війни⁹⁰

❖ Тоталітарний характер влади, жорстка централізація й атмосфера страху в країні, що поставили у залежність від волі однієї людини та її найближчого оточення життя мільйонів людей, позбавляли ініціативи, гальмували розв'язання потрібних завдань, у тому числі на полі бою.

❖ Прорахунки радянського керівництва в оцінці воєнно-політичної ситуації. Переоцінка значення радянсько-німецьких договорів 1939 р. Ігнорування даних розвідки про дату наступу німецьких військ. Відсутність чіткого плану на випадок масштабних воєнних дій. Ворога збиралися перемагати «малою кров'ю» на його власній території. А виявилось усе навпаки.

❖ Неукомплектованість Червоної армії кадрами кваліфікованих командирів і спеціалістів через репресії проти військових.

❖ Антирадянські настрої частини радянських людей, які не бажали захищати радянську владу від ворога, з яким ще реально не познайомилися.

❖ Незавершеність заходів з інженерного зміцнення західних кордонів, в той час як оборонні споруди на старих кордонах були демонтовані.

❖ Незавершеність процесу переозброєння. Хоча якість зразків радянської військової техніки не поступалася, а в деяких випадках перевершувала німецькі зразки, більшість цієї техніки було втрачено у перші дні боїв.

❖ Розміщення основних сил Червоної армії на кордоні з Німеччиною, що зробило їх легкою мішенню під час раптового удару.

Таким чином, протягом літа-осені 1941 р. німецькі війська та їх союзники захопили всю Правобережну, більшу частину Лівобережної України та Крим. Планам Гітлера були зірвані. Захоплення України повинено було пройти за кілька тижнів, а воно розтягнулося на 13 місяців. На липень 1942 р. територія України була повністю окупована.

3. Нацистський окупаційний режим. Рух опору на території України⁹¹.

⁸⁹ Історія України: комплексне видання для підготовки до ЗНО// <https://history.vn.ua/zno/vlasov-zno-2012/47.html>

⁹⁰ Власов В. С. Історія України... – С.255-257

⁹¹ Історія України: комплексне видання для підготовки до ЗНО// <https://history.vn.ua/zno/vlasov-zno-2012/47.html>

Для ефективного пограбування і експлуатації нацистами був розроблений генеральний план «Ост». Відповідно до нього передбачалося знищити або переселити на територію Третього Рейху 31 млн мешканців західної частини СРСР і Польщі, серед них – 65% українців, 75% білорусів, 80-85% поляків⁹². На «очищених» землях мало поселитися німецьке населення.

Завойовники поділили українські землі. Закарпаття було окуповане Угорщиною ще 1939 р. Буковина і частина Одеської області були віддані Румунії. Ці території отримали назву «Трансністрія». Львівська, Дрогобицька, Станіславська і Тернопільська області утворили «Дистрикт Галичина»⁹³. Прифронтові райони перебували під владою військового командування. А більшість українських земель входили до складу «Рейхкомісаріату Україна» з центром у місті Рівне. Очолював його Еріх Кох, який був відомий своєю нетерпимістю до слов'ян.

В планах Німеччини Україні відводилася роль аграрно-сировинної бази. З перших днів окупації всі заводи і фабрики, земля і майно колгоспів оголошувалися власністю Німеччини. Заробітна плата була дуже низькою. З населення вилучалося безліч різних податків. Була введена обов'язкова трудова повинність для населення.

Основним методом управління окупованими територіями було фізичний і моральний терор. На власній території, українці та інші жителі перетворилися на людей «третього сорту». Їхнє життя регламентувалося наказами і правилами, порушення яких каралося концтаборами або розстрілом. Місцевим жителям заборонялося відвідувати кафе, ресторани, стадіони. Військовим чинам надавалося право розстрілу місцевого населення без суду і слідства. Увесь час окупації в містах і селах діяла комендантська година (після настання сутінок під страхом розстрілу цивільним мешканцям заборонялося виходити з дому). За її порушення мирних людей розстрілювали на місці. Жорстким репресіям піддано сільське населення. В ході каральних операцій було знищено 215 сіл.

Проводилася кампанія винищення єврейського населення. Протягом 103 тижнів окупації кожного вівторка і п'ятниці у Бабиному Яру в Києві розстрілювали мирних жителів. Свій «Бабин Яр» був у кожному великому місті України.

Німеччина здійснювала справжнє пограбування країни. Вивозили устаткування, сировину, метали, продовольство, твори мистецтва, музейні експонати.

Німецьке командування протягом війни зтикнулося з серйозною проблемою – це величезна кількість радянських військовополонених. Протягом війни за різними даними їх загальна кількість становила від 3 до 4 млн осіб. Деякий час німці з метою пропаганди навіть звільняли полонених. Але швидко ситуація змінилася. Німецьке командування почало винищувати полонених голодом у таборах смерті. В Україні було організовано понад 230 концентраційних таборів. Там загинуло 1,3 млн. солдатів і офіцерів Червоної армії.

Після провалу бліцкригу в Німеччині виникла гостра нестача робочих рук внаслідок постійних мобілізацій до німецької армії. Тому нацисти прийняли

⁹² Власов В. С. Історія України... – С.257

⁹³ Власов В. С. Історія України... – С.259

рішення мобілізувати населення окупованих країн для подальшого використання на примусових роботах на німецьких заводах і фабриках, для праці у сільському господарстві. Тільки з України було вивезено 2,4 млн молодих людей. Їх називали оstarбайтерами. Багато з них загинуло від непосильної праці та голоду, потрапило під бомби союзницької авіації або залишилося після війни на Заході. Багато кого чекало повернення до СРСР, перевірки і подальший полон, але вже у радянському концтаборі.

Всього протягом нацистської окупації (1941–1943 рр.) в Україні було вбито і закатовано 3,9 млн. цивільних осіб та 1,3 млн. військовополонених. Концентраційні табори, які були створені на Україні, перетворилися на «фабрики смерті», де планомірно знищувалася населення цілої країни.

Такий «новий порядок» викликав в Україні хвилю обурення. На окупованих територіях тривала боротьба проти німецьких окупантів. Був утворений рух опору. Науковці виділяють дві основні течії руху супротиву – радянська та націоналістична.

До радянської течії супротиву належать партизани і підпільники, якими керувало радянське керівництво. Вони воювали за Радянську Україну і головним їх завданням було визволення території України і її повернення до складу СРСР.

До націоналістичної течії руху опору відносяться Організація українських націоналістів (ОУН), Українська повстанська армія (УПА), «Поліська Січ» Т. Бульби-Боровця. Вони боролися за вільну і незалежну Україну.

На території України широко розгорнувся партизанський рух. Партизани здійснювали диверсії, знищували солдатів і офіцерів ворог, проводили розвідувальну роботу в німецькому тилу, захищали мирне населення. Найбільш активними були партизанські загони С. Ковпака, С. Руднева, О. Федорова, О. Сабурова. У червні 1942 р. з'явилося централізоване керівництво у вигляді Українського штабу партизанського руху (УШПР), який очолив Т. Строчак. Штаб налагодив регулярний зв'язок з партизанськими краями і зонами. Завданням УШПР було створення організаційних структур, у яких міг би розвиватися партизанський рух. Під керівництвом УШПР проводились рейди великих партизанських загонів і з'єднань у тили ворога, зокрема С. Ковпака у Карпати, О. Сабурова – на Житомирщину, О. Федорова – на Волинь.

Головним у тактиці партизанів стало руйнування комунікацій, диверсії у тилу ворога. «Рейкова війна» – відома і успішна операція радянських партизанів у період з серпня до середини вересня 1943 в тилу німецьких військ на території Росії, Білорусії та частини України⁹⁴. Підривали залізничні колії, потяги, станційні споруди. Під час операції, участь в якій брало близько 100 тис. бійців, було підірвано 25 тис. рейок, багато мостів та станційних споруд. Таким чином німецькі війська не отримали багато очікуване підкріплення військ в період вирішальної битви на Курській дузі. Багато німецьких солдат і офіцерів, техніки, боєприпасів туди просто не доїхали.

Націоналістичний рух опору був особливо потужний на Західній Україні. Організація українських націоналістів (ОУН-б) 30 червня 1941 р. скликала у Львові українські національні збори, які проголосили Акт відновлення

⁹⁴ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/65.html>

Української держави⁹⁵. Але німецьке керівництво не хотіло незалежності України. 15 вересня 1941 р. український уряд було розігнано і Степан Бандера і Ярослав Стецько були арештовані. Близько 300 членів українського уряду також були арештовані, а 15 з керівників розстріляні. Тоді керівництвом ОУН-б було прийнято рішення створити загони української повстанської армії, і перейти до тактики партизанської боротьби на два фронти (проти СРСР і Німеччини). Так восени 1942 р. з'явилася Українська повстанська армія (УПА) – військова організація ОУН. УПА доводилося боротися з нацистами, польськими (Армія Крайова) і радянськими партизанами. З весни 1943 р., коли в ліс пішла вся українська допоміжна поліція на Волині і в Поліссі, повстанська армія стала масовою. Захищаючи населення, УПА не могла не вступати з окупантами у збройні конфлікти. Але провід ОУН(б) старався утримувати її у стані збройного нейтралітету, керуючись суто прагматичним бажанням зберегти сили для боротьби з Червоною армією. Ставало очевидним, що вона повернеться в Україну.

З початку 1944 р. між УПА і окупаційними частинами вермахту остаточно склалися відносини взаємної неагресивності. Визнавши нову тактику націоналістів безпечною, гітлерівський уряд звільнив з концтабору С. Бандеру, А. Мельника та інших ватажків ОУН.

Будучи партизанською армією, УПА не могла йти на відкриті бої з Червоною армією, коли остання дійшла до території Західної України. Однак швидкоплинні сутички траплялися часто. З лютого 1944 р. по травень 1945 р. загинуло 92,8 тис. Бійців УПА. Добровільно, розраховуючи на обіцяну амністію, здалося органам державної безпеки і внутрішніх справ 41,8 тис. бійців УПА і учасників підпілля ОУН. У лютому 1945 р. УПА очолив Роман Шухевич (Тарас Чупринка).

4. Визволення України. Завершення Другої світової війни (1942-1945 рр.)⁹⁶.

У другій половині 1942 р. радянська економіка пододала наслідки територіальних втрат. Вона почала випереджати німецьку промисловість за випуском бойової техніки в кількісному і нерідко в якісному виразі. Важливу роль у забезпеченні потреб Червоної армії (особливо на першому етапі війни) відіграла американська допомога за ленд-лізом. Сформовані нові радянські армії забезпечили корінний перелом у війні.

Корінний перелом почався після битви під Сталінградом. Оборона міста Сталінград допомогла виграти час і зібрати резерви, необхідні для контрнаступу. Сам контрнаступ почався в листопаді 1942 р. і закінчився оточенням і розгромом знесилених тривалими боями німецьких військ. Втрати ворога на сталінградському напрямку становили 800 тис. осіб. Контрнаступ переріс у загальний наступ по всьому фронту від Ленінграда до Кавказу.

18 грудня 1942 р. окупанти були вибиті з перших українських сіл на Луганщині. До квітня 1943 р. німців відкинули на 700 км від лінії їх максимального просування. Була звільнена значна частина Харківщини і

⁹⁵ Історія України: комплексне видання для підготовки до ЗНО// <https://history.vn.ua/zno/vlasov-zno-2012/47.html>

⁹⁶ Історія України: Довідник для абітурієнтів та школярів // <https://history.vn.ua/lesson/ukraine-history-dovidnik-school-students-2010/63.php>

Донбасу. Влітку 1943 р. Гітлер спробував перехопити стратегічну ініціативу. Однак розпочатий ним 5 липня наступ на Курській дузі провалився. Радянські війська перейшли у контрнаступ і в серпні очистили від ворога Лівобережну Україну та весь Донбас. У вересні вони вийшли до Дніпра. З осені 1943 р. в межах України зосередилася майже половина радянських військ – 30 загальновійськових, 10 танкових і 7 повітряних армій, Чорноморський флот і три військові флотилії. Вісім з десяти гвардійських армій діяли на українських фронтах. З боку Німеччини та її союзників у воєнних діях брали участь дві потужні групи армій – «Північна Україна» і «Південна Україна». Вони включали найбільш боєздатні сили вермахту і всі есесівські танкові частини.

Населення України з радістю зустрічало радянські війська. Люди сподівалися, що після довгих років страждань і поневірянь їх становище покращиться. Однак незабаром стало ясно, що надіям не судилося здійснитися. Разом з визволителями-червоноармійцями повертався і сталінський тоталітарний режим з репресіями. Підозра у співробітництві з німцями падало на всіх, кому вдалося пережити окупацію. Їх реєстрували як осіб «які залишилися на зайнятій ворогом території». В той час, як тоталітарний сталінський режим зміцнював контроль над Україною, регулярні частини Червоної армії вели наступальні бої. Кожен 4-5 радянський солдат Червоної армії був мешканцем України.

20 жовтня Ставка Верховного головнокомандування реорганізувала Воронежський фронт у Перший Український, Степовий – у Другий Український, Південно-Західний – у Третій Український і Південний – у Четвертий Український. Й. Сталін дав вказівку зайняти столицю УРСР до жовтневих свят. Київ справді взяли на світанку 6 листопада, але ціною колосальних жертв. Загалом під час форсування Дніпра та визволення Києва загинуло 417 тис. воїнів.

Наприкінці грудня 1943 р. Перший Український фронт мав 10 армій загальною чисельністю понад 800 тис. бійців. З такими силами він здійснив Житомирсько-Бердичівську операцію. Від кінця січня 1944 р. війська Першого і Другого фронтів розпочали й успішно завершили Корсунь-Шевченківську операцію з ліквідації десяти німецьких дивізій, що потрапили в оточення. Навесні і влітку 1944 р. фронт провів Рівненсько-Луцьку і Проскурівсько-Чернівецьку наступальні операції, в ході яких було визволено західні області України. У липні в арміях Першого Українського фронту зосередилося понад мільйон бійців. З такими силами була розпочата Львівсько-Сандомирська операція⁹⁷. Розвиваючи наступ, війська фронту оточили і майже повністю знищили в районі Бродів вісім дивізій противника. Серед них – 14-у гренадерську дивізію СС «Галичина», створену українськими колабораціоністами. На західному березі Вісли неподалік від Сандомира було утворено великий плацдарм.

Війська Другого Українського фронту наприкінці 1943 р. вийшли на підступи до Кіровограда та Кривого Рогу. Після розгрому німців під Корсунь-Шевченківським вони форсували Південний Буг, почали швидко просуватися до Дністра й захопили плацдарм на його правому березі в районі Могилева-Подільського. Розвиваючи наступ з плацдарму, війська вийшли 26 березня

⁹⁷ Власов В. С. Історія України... – С.261

1944 р. на державний кордон і перенесли бойові дії на територію Румунії. Шість армій, з яких складався Третій Український фронт, після форсування Дніпра визволили Дніпропетровськ і Дніпродзержинськ. У взаємодії з військами Четвертого Українського фронту вони провели Нікопольсько-Криворізьку, Березнеговато-Снігурівську й Одеську операції.

Четвертий Український фронт у складі дев'яти армій розпочав свою бойову біографію розгромом угруповання противника на річці Молочній, яке захищало найбільш укріплену ділянку так званого Східного валу вздовж Дніпра. У жовтні 1943 р. було звільнено Мелітополь і Генічеськ. Після цього війська фронту подолали Турецький вал і вийшли на Перекопський перешийок. У Північній Таврії вони повністю розгромили вісім дивізій ворога. У січні–лютому 1944 р. війська фронту взяли участь в Нікопольсько-Криворізькій операції, а з 8 квітня розпочали Кримську операцію з метою ліквідації 17-ї армії ворога у складі п'яти німецьких і семи румунських дивізій. 9 травня було визволено Севастополь, і 200-тисячне угруповання ворога припинило існування.

Остаточно територія України була визволена від німецько-нацистських загарбників 28 жовтня 1944 р.⁹⁸. Військові дії були перенесені на територію Західної Європи, де 4-ри Українські фронти звільняли Чехословаччину, Румунію, Угорщину, Болгарію, Югославію, Австрію, Німеччину. Вранці 1 травня 1945 року у Берліні над рейхстагом замайорів Прапор Перемоги. 8 травня був підписаний акт про капітуляцію Німеччини. Війна в Європі закінчилася, але воєнні дії ще тривали на сході проти Японії. Так 2-й Український фронт брав участь у розгромі Квантунської армії Японії на Далекому Сході. Остаточно Друга світова війна закінчилася капітуляцією Японії⁹⁹.

2 вересня 1945 року був підписаний Акт капітуляції Японії. Одним з підписантів акту був представник СРСР К. Дерев'янка – виходець з України.

Радянсько-німецький театр воєнних дій з 22 червня 1941 р. став найголовнішим у Другій світовій війні і залишався ним до кінця. Тут Німеччина та її союзники втратили 10 млн солдатів і офіцерів із загальної кількості втрат в 13,6 млн. Радянська армія розгромила 607 дивізій противника, тоді як збройні сили США і Британської імперії завдали поразки 176 дивізіям.

Народ України зробив значний внесок у розгром нацистської Німеччини та її союзників¹⁰⁰. За роки війни учасникам бойових дій було вручено 7 млн орденів та медалей. З них 2,5 млн припало на уродженців України. За мужність і відвагу в боротьбі з загарбниками, 2072 українця були відзначені високим званням Героя Радянського Союзу. Більшість з них отримали це високе звання посмертно.

Матеріальні втрати СРСР становлять до 40 % сукупних втрат, заподіяних всім учасникам Другої світової війни разом узятим. Матеріальні втрати України дорівнюють приблизно 40 % від загальних втрат Радянського Союзу.

⁹⁸ Власов В. С. Історія України... – С.260-261

⁹⁹ Історія України: комплексне видання для підготовки до ЗНО// <https://history.vn.ua/zno/vlasov-zno-2012/47.html>

¹⁰⁰ Історія України: Довідник для абітурієнтів та школярів // <https://history.vn.ua/lesson/ukraine-history-dovidnik-school-students-2010/63.php>

Співвідношення цих цифр висуває Україну на сумне перше місце серед країн, які найбільше постраждали від війни.

Число тих, хто загинув у Другій світовій війні, оцінюють в 65–67 млн осіб. Сукупні втрати громадян України оцінюються в 10 млн людей – п'ята частина населення країни. З них 2,5 млн. чоловік загинули в боях, 7,5 млн. військовослужбовців і цивільних осіб потрапили в полон і були знищені. Кожний третій із них загинув на фронті, кожний другий з тих, хто вижив залишився інвалідом. Міста обезлюдніли і лежали в руїнах. З 900 тис. жителів Києва до 1945 р. залишилося 186 тис. Майже 200 тис. осіб втратили Одеса і Харків, 100 тис. – Рівне. Більше 10 млн. жителів України залишилися без даху над головою.

Свідченням визнання вкладу України в перемогу Об'єднаних Націй над світовим нацизмом стала її участь у заснуванні ООН. 25 червня 1945 р. в Сан-Франциско відбулося урочисте підписання Декларації про створення Організації Об'єднаних Націй. 47 учасників конференції проголосували за прийняття України до ООН.

Таким чином, незважаючи на величезні людські і матеріальні втрати, Україна зробила значний внесок у перемогу над нацизмом. Це було визнано всіма країнами світу.

Питання для самопідготовки:

1. Причини Другої світової війни? Коли почалася Друга світова війна?
2. Що ви знаєте про пакт Молотова-Ріббентропа? Чи допомагав СРСР А. Гітлеру у Другій світовій війні?
3. Як відбувалося звільнення Західної України? Яку політику там проводила радянська влада?
4. Як Німеччина планувала перемогти СРСР? Які території хотіла загарбати?
5. Що ви знаєте про війська групи армії «Південь»? Чому Червона армія не могла протистояти німцям?
6. Що таке «котли»? Де в Україні був найбільший «котел»?
7. Що ви знаєте про евакуацію? Як була організована евакуація в Україні?
8. Чи був реалізований план «Бліцкриг»? Де німці зазнали 1-ї серйозної поразки?
9. Як склалися військові дії для Червоної армії на початку війни? У чому полягали причини поразок Червоної армії на початку війни?
10. Як німці планували експлуатувати загарбані території України? Які плани розробляли німці?
11. Як була розділена територія України Німеччиною? Які держави отримали українські землі?
12. Як здійснювалося економічне пограбування України?
13. З якою метою вивозилося населення до Німеччини? Хто такі «остарбайтери»? Якою була їх доля?
14. Що таке «Бабин Яр»?
15. Що ви знаєте про військово-полонених на окупованих територіях? Якою була їх доля?

16. Що таке рух опору? Які течії руху опору виділяють на території України?
17. Що ви знаєте про радянський супротив? Якою була тактика партизан?
18. Що таке «Рейкова війна»? У чому її значення?
19. Що ви знаєте про націоналістичних рух опору? Хто до нього належав?
20. Що відбулося 30 червня 1941 р.? І як німецьке командування відреагувало на цю подію?
21. Що таке УПА? Як вона боролася з окупантами? Хто очолив УПА?
22. У чому полягає значення Сталінградської битви?
23. Що ви знаєте про битву на Курській дузі?
24. Які фронти визволяли Україну?
25. Що ви знаєте про Корсунь-Шевченківську операцію? У чому її значення?
26. Назвіть основні операції по визволенню України?
27. Як визволяли Київ? Коли була повністю звільнена територія України?
28. Чи закінчилася війна для українців після повного звільнення України? Які українські фронти звільняли Європу?
29. Чи брали участь українці у війні з Японією?
30. Які втрати понесла Україна у Другій світовій війні?
31. Коли закінчилася Друга світова війна? Які були результати Другої світової війни? Хто виграв її? Хто програв?
32. Чому радянсько-німецький театр бойових дій залишався головним на протязі 1941–1945 р.?
33. Якими були матеріальні і людські втрати СРСР та України?
34. Який внесок зробив народ України у спільну перемогу над ворогом?

Тема 5.2. Україна в повоєнний період (1945 – 1991 рр.).

План

- 1. Україна в післявоєнний період (1945–1953 рр.).**
- 2. Розвиток України в 50-80-ті роки 20 ст.**
- 3. Перебудова в Україні.**
- 4. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежної України.**

1. Україна в післявоєнний період (1945–1953 рр.)¹⁰¹.

Україна зазнала важких втрат в роки війни. Промисловість і сільське господарство перебували в стані розрухи. Німецькими і радянськими військами було знищено 16150 підприємств, 27910 колгоспів, зруйновані міста і села. На території України під час окупаційного режиму було знищено майже 3,9 млн. мирних жителів, вивезено понад 2,4 млн. осіб до Німеччини, частина з них

¹⁰¹ ІСТОРІЯ УКРАЇНИ З ДАВНИНИ ДО ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ // <https://history.vn.ua/book/history1/32.html>
Радянська держава // <http://diasporaua.com/istoriya/radyanska-derzhava>

загинула, а 200 тис. осіб, побоюючись сталінського режиму, так і не повернулись. Загалом у роки війни загинуло 8–10 млн. українців.

До численних людських утрат додалися величезні матеріальні збитки, яких зазнала Україна. З 679 млрд. крб. матеріальних збитків, заподіяних Радянському Союзу, 285 млрд. (42 %) припадає на Україну. За роки війни населення республіки скоротилося на третину. Україна втратила 40 % свого економічного потенціалу, близько 10 млн. осіб залишилося без житла.

На основі союзного закону (затверджений у березні 1946 р.) Верховна Рада УРСР у серпні 1946 р. прийняла Закон про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства Української РСР на 1946-1950 рр. Основні зусилля та капіталовкладення спрямовувалися на відновлення та розвиток важкої промисловості, енергетики та транспорту.

Відбудова народного господарства проходила в умовах гострого дефіциту машин, механізмів, електроенергії та палива. Відновлення починалося з важкої промисловості і менше уваги приділялося відновленню легкої, харчової промисловості і сільського господарства.

На відновлення розграбованих, спалених і знищених підприємств України прямували величезні матеріальні та трудові ресурси. Індустріальна база України відновлювалася завдяки героїчним зусиллям її народу.

Складною була проблема кадрів. Практично усі військовозобов'язані чоловіки були мобілізовані в армію. Тому забезпечення підприємств робочою силою відбувалося за рахунок інвалідів, літніх людей, жінок, молоді, особливо сільської. Багато видів відновлювальних робіт виконувалися німецькими військовополоненими. У першу чергу підлягали відновленню шляхи сполучення, мости, засоби зв'язку.

На кінець п'ятирічки були відбудовані не тільки старі, а й споруджені нові промислові підприємства. Промислове виробництво у 1950 р. на 15 % перевищувало довоєнний рівень. За рівнем індустриального розвитку Україна вже на той час випереджала багато країн Європи.

Україна була серед країн світу – засновниць і перших членів Організації Об'єднаних Націй (ООН). 6 травня 1945 р. українська делегація прибула до Сан-Франциско для участі в роботі конференції і підписала декларацію про заснування ООН. Її представники були обрані до дев'яти комітетів та комісій організації.

Після Другої світової війни змінилася розстановка політичних сил у світі. Вирішальну роль у світі стали грати США, які створили першими ядерну зброю. Почався період «холодної війни» та гонки озброєнь, які забирали значні ресурси і кошти.

Відновлення важкої промисловості здійснювалося за рахунок сільського господарства. В сільське господарство не вкладалося достатньо коштів, не вистачало техніки і добрив. Сільське населення значно скоротилося за роки війни. Не вистачало кваліфікованих кадрів, різко скоротилося чоловіче населення в селах, широко використовувалася праця жінок і дітей у сільському господарстві. Все це призвело до скорочення посівних площ. Багато земель було не придатними для ведення сільськогосподарських робіт: пориті окопами і заміновані. Низькою була врожайність на оброблюваних полях. На початку 1946 р. 43% колгоспників не мали корів, а 20% – взагалі ніякого худоби і птиці.

У 1946–1947 рр. Україну охопив третій голод. У 1946 році настала страшна посуха, якої не було понад 50 років (на Півдні України температура іноді сягала 50°C). Держава не вжила жодних заходів для запобігання насуванню голоду. А навпаки, норми здачі хліба для України були збільшені. СРСР продовжував здійснювати продаж хліба за кордон та безкоштовно його передавати деяким іноземним державам у формі «братерської» допомоги. Брак продовольства призвів до голоду на значній території України. Особливо сильний Голод був у східних і південних областях України.

В роки голоду в містах діяла карткова система забезпечення населення хлібопродуктами. Селяни не мали і цього. Протягом 1946-1947 рр. за різними даними від голоду померло від 800 тис. до 1 млн. людей¹⁰², переважно українських селян, майже 3 млн. осіб хворіли на дистрофію, анемію.

Голод 1946-1947 рр. супроводжувався посиленням репресій проти різних верств населення. 4 червня 1947 р. Президія Верховної Ради СРСР прийняла укази «Про кримінальну відповідальність за розграбування державного і громадського майна». Згідно з цими законами крадіжка колгоспного, державного майна, в тому числі зрізування та збирання голодними людьми колосків, каралися тюремним ув'язненням терміном від 7 до 10 років з конфіскацією майна. До вересня 1947 р. в суди було направлено понад 10 тис. таких справ.

Голод вдалося подолати лише після жнив 1947 року, коли було зібрано новий урожай. Тоді ж з'явилася можливість почати відновлювати села. Разом з тим зберігалися встановлені ще до війни обмеження пересування колгоспників – вони не мали паспортів, на них не поширювалося пенсійне забезпечення та виплати за тимчасовою непрацездатністю. На роботу в інших галузях господарства селянин міг влаштуватися лише з дозволу, на основі довідки з колгоспу. Таке поневолення тривало до 60-х років, поки не були введені паспорти для селян.

Ціною неймовірних зусиль до 1950 р. вдалося досягти довоєнного рівня виробництва сільськогосподарської продукції.

У 1947 р. була проведена грошова реформа, яка призвела до вилучення грошей у тих, кому вдалося накопичити певні суми. У цьому ж році була скасована карткова система розподілу продуктів, що призвело до значного підвищення цін.

Перемога у війні, здобута ціною величезних жертв і страждань, народжувала в народі надії на світле майбутнє. Але сталінський режим не хотів ніяких реформ. Він продовжував політику репресій та терору проти свого народу. В кінці 1945 р. після численних перевірок в Україну повернулося близько 800 тис. чоловік. Далеко не всім вдалося витримати такі перевірки. До кінця 1947 р. з Німеччини в Україну повернулися 1 млн. 250 тис. чоловік, яких німці насильно вивезли на каторжні роботи. Майже 300 тис. з них звинувачені в державній зраді і відправлено до Сибіру. При цьому не враховувалися ні бойові заслуги, ні нагороди, військові звання.

Після закінчення Другої світової війни були встановлені нові західні кордони Української Радянської Соціалістичної Республіки¹⁰³. Нові державні

¹⁰² Історія України: комплексне видання для підготовки до ЗНО// <https://history.vn.ua/zno/vlasov-zno-2012/49.html>

¹⁰³ Власов В. С. Історія України... – С.267-268

кордони не враховували етнічні кордони та інтереси населення. Так, за згодою урядів СРСР і Соціалістичної Польщі, до складу Польщі були передані території, які Україна вважала своїми – Холмщина, Підляшшя, Лемківщина. Почався примусовий обмін населення між УРСР і Польщею. З Галичини, Волині, Рівненщини в 1944–1946 рр. до Польщі переселилося майже мільйон осіб польської національності. У ці ж роки з Польщі до України переїхало 520 тис. українців. Значна частина українців з Польщі була спрямована в південні і східні області. Був поновлений процес радянзації західних областей, який передбачав проведення індустріалізації, колективізації і «культурної революції» з одночасним посиленням репресій проти невдоволених радянським режимом. Особлива увага приділялась підбору кадрів: зі східних областей України були направлені фахівці для керівництва в західні області.

З приходом на західноукраїнські землі радянських військ була продовжена політика колективізації сільського господарства. Проводилася політика русифікації. Була знищена Українська Греко-католицька церква. Більшість священнослужителів були репресовані, а церква заборонена. Все її майно було передано православної церкві. Масова колективізація, депортація населення, репресії проти мирних жителів, заборона Української Греко-католицької церкви викликали посилення збройного опору національного підпілля, яке після закінчення Другої світової війни вело боротьбу проти сталінського тоталітаризму¹⁰⁴.

Протягом 1946-1949 рр. органи радянської влади та військові сили були залучені на боротьбу проти національних сил та тієї частини населення, яка їх підтримувала. До Сибіру та інші райони СРСР було вислано кілька сотень тисяч селян, представників місцевої національної інтелігенції. Протягом 1944-1952 рр. у західних областях України репресіям у різних формах (у тому числі розстріляно) піддано майже 500 тис. осіб, 230 тис. переселено в інші райони. Жертвами насильства ставали селяни, представники національної інтелігенції, підозрювані у зв'язках з націоналістичним підпіллям, духовенство. Українці чинили шалений супротив. Між радянським спецзагонами і Українською повстанською армією (УПА) та її політичним проводом – Організацією українських націоналістів (ОУН) розгорілася справжня партизанська війна. З метою придушення опору українців і знищення ОУН-УПА, польське і радянське керівництво здійснило спільну операцію «Вісла» (квітень – серпень 1947 р.). Мета операції – повна депортація українського населення з його етнічних територій на західні і північні землі Польщі, які раніше належали німцям. По суті, це була насильницька депортація, яка супроводжувалася збройною боротьбою. Загиблі були з обох боків. Виселення супроводжувалося руйнуванням пам'ятників національної культури українців: церков, цвинтарів, музеїв, бібліотек¹⁰⁵.

УПА брала активну участь у військових операціях. Лише з 1 квітня по 1 вересня 1946 р. загони УПА 1017 разів вступали в бій із загонами НКВС. У свою чергу, численні каральні операції проводилися проти УПА органами НКВС. З лютого 1944 р. по 1 січня 1946 р. війська НКВС провели 39773

¹⁰⁴ Земорова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/68.html>

Радянська держава // <http://diasporaua.com/istoriya/radyanska-derzhava>

¹⁰⁵ Радянська держава // <http://diasporaua.com/istoriya/radyanska-derzhava/>

операції. В липні 1946 р. ЦК КП(б)У прийняв пропозицію Міністерства внутрішніх справ УРСР про доведення чисельності бійців винищувальних батальйонів до 35 тис. осіб. Отже, боротьба на західноукраїнських землях продовжувалася.

Сили сторін у боротьбі були нерівними. Тому в 1949 р. керівництво УПА прийняло рішення вивести армію до Німеччини і Австрії. Після загибелі командира УПА Тараса Чупринки (Р. Шухевича) 5 березня 1950 р. повстанський рух втратив організованість і пішов на спад. Окремі збройні відділи підпілля у краї діяли ще до середини 50-х рр.

Таким чином, після закінчення війни вперше за багато століть усі українські землі фактично були об'єднані в межах однієї держави – УРСР. Разом з тим перехід до мирного життя виявився важким і драматичним.

Промисловість відновлювалася нерівномірно. Перевага надавалась важкій промисловості і оборонним галузям в збиток легкої і харчової промисловості.

Відбудова сільського господарства в Україні проходило повільно. Перевага віддавалась промисловому будівництву. Капіталовкладення в сільське господарство були недостатніми. Технічна оснащеність колгоспів залишалася на низькому рівні. Ситуація у селі ускладнювалася голодом 1946-1947 рр.

Перемога у війні з Німеччиною була використана Й. Сталіним для посилення особистої влади і зміцнення командно-адміністративної системи. Сталінський режим показав, що ніяких змін в політичній структурі суспільства не буде. Влада здійснювала політику репресій та примусу.

2. Розвиток України в 50-80-ті роки 20 ст¹⁰⁶.

5 березня 1953 р. помер Й. Сталін. У керівництві партії почалася боротьба за владу, яка закінчилася перемогою Микити Хрущова.

Переломною подією в житті суспільства став 20 з'їзд партії, який проходив у лютому 1956 р. На цьому з'їзді М. Хрущов зробив доповідь «Про культ особи і його наслідки», в якому засуджувалися репресії тоталітарного режиму та культ особи Й. Сталіна¹⁰⁷. Вперше на такому високому рівні були наведені численні факти злочинів Й. Сталіна і його оточення. У доповіді містилася величезна кількість прикладів, коли Й. Сталін та його найближчі поплічники підписували списки на знищення цілих груп керівників різних галузей. З доповіді М. Хрущова виходило, що в усіх злочинах радянської влади проти власних громадян винний лише Й. Сталін. Насправді було винне усе державно-політичне керівництво СРСР.

Однак це засудження було неповним, обмеженим. Керівництво держави хотіло частково модернізувати існуючий політичний режим, зберегти при цьому владу комуністичної партії та номенклатурної верхівки.

Незважаючи на це з'їзд поклав початок важливим змінам у суспільстві. В Україні рішення з'їзду були прийняті більшістю населення з ентузіазмом і надією. Однак помітної демократизації життя в Україні не відбулося. Економічний і політичний суверенітет залишався формальним. У політиці Хрущова було багато непослідовних дій і непродуманих рішень. Була проведена грошова реформа, підвищувалися ціни на продовольство.

¹⁰⁶ Радянська держава // <http://diasporaua.com/istoriya/radyanska-derzhava>

¹⁰⁷ Власов В. С. Історія України... – С.277

Продовжувалась гонка озброєнь і протистояння двох систем – капіталістичної (США) та соціалістичної (СРСР).

У середині 1950-х рр. СРСР вступив у епоху науково-технічної революції. Особливістю її проведення в нашій країні було те, що вона відбувалася переважно в галузях військово-промислового комплексу. В цей період продовжувала розвиватися важка індустрія. Були побудовані найбільші гідроелектростанції – Дніпродзержинська, Каховська, Кременчуцька. Йшло інтенсивне будівництво шахт Донбасу. Харчова і легка промисловість розвивалися повільніше.

Важливою подією правління М. Хрущова стала передача Кримської області до складу УРСР. Виходячи з історичних і культурних зв'язків, етнічної і територіальної спорідненості України й Криму, Верховна Рада СРСР указом від 19 лютого 1954 р. включила Кримську область до УРСР. Неврожайні післявоєнні роки в Криму, неспроможність Росії забезпечити населення і Чорноморський флот перш за все продуктами харчування обумовили ситуацію, коли уряд і Верховна Рада РРФСР добровільно, з власної ініціативи передали півострів Українській РСР.

У 1954 р. розпочалося освоєння цілинних земель у Казахстані, Поволжі, на Уралі, Північному Кавказі, куди поїхали добровольцями 500 тис. осіб. Серед них було багато жителів з України. Спочатку освоєння нових земель дало добрі результати. Але через швидке виснаження земель та ерозію ґрунтів вже на початку 1960-х були роки, коли на цілині не могли зібрати навіть посівний фонд. Як наслідок, освоєння цілини вступило в стадію кризи, ефективність земель впала на 65%.

Після візиту в Америку (1959 р.) М. Хрущов прийшов до висновку, що вирішити зернову проблему можна, збільшивши площі землі, на яких вирощували кукурудзу. Таким чином, скорочувалися посівні площі традиційних зернових культур (пшениця, жито, овес) і ці землі засівалися кукурудзою. Кукурудза вимагала великих витрат, особливих кліматичних умов. Також вона виснажувала землю. В результаті – врожайність впала, часто не було не тільки кукурудзи, але й вівса і жита. Потім був висунутий новий заклик – наздогнати і перегнати Америку по виробництву молока, масла і м'яса. У підсумку програму у тваринництві було провалено. Більше того на початку 1960-х у магазинах не стало м'яса та молока (разом із хлібом). А у місті Новочеркаськ у 1962 р. навіть стався виступ проти радянської влади, який придушили силами військових. Така політика в галузі сільського господарства призвела до його глибокої кризи.

Правління Хрущова стало найбільш динамічним періодом у розвитку промисловості України. Темпи її зростання були в 1,5 рази вище, ніж у наступні роки.

Радянський Союз в ці роки досяг видатних успіхів в освоєнні космосу: в 1957 р. першим запусивши супутник; першим в 1961 р. вивів на орбіту першого космонавта Землі. Ним став Юрій Гагарін. Велику роль у забезпеченні цих успіхів зіграла Україна, зокрема її машинобудування і приладобудування.

Прагнення влади за будь-яку ціну утримати народ під контролем призводило до конфлікту з інтелігенцією і критично налаштованими масами. Результатом цього стала поява наприкінці 50-х – початку 60-х рр. руху українських інакодумців – дисидентів (від латинського – незгодні). Дисиденти

відстоювали громадянські та національні права українського народу. Дисиденти стали яскравим виявом українського національно-визвольного руху, з їх прагненням до кращого життя для України, створення власної суверенної держави у майбутньому.

Помилки і прорахунки М. Хрущова у внутрішній політиці призвели до невдоволення як серед громадян, так і серед партійної номенклатури. У 1964 р. його було усунуто від влади частиною партійного керівництва, які були незадоволені його політикою.

Новим лідером країни рад став Леонід Брежнєв. Це одразу позначилося на загальному політичному курсі країни – від лібералізації перейшли до консерватизму. Почалися поступові зміни в усіх сферах суспільного, економічного, політичного та культурного життя. Стала швидко проявлятися тенденція до посилення репресій щодо дисидентів. У серпні-вересні 1965 р. було заарештовано близько двох десятків правозахисників. Серед них – літературний критик Іван Світличний, художник Опанас Заливаха, історик Валентин Мороз, поет – перекладач Святослав Караванський. Репресій зазнав один з лідерів національного руху генерал Петро Григоренко¹⁰⁸.

У середині 1960-х рр. була здійснена спроба проведення господарської реформи, яка передбачала:

- посилення економічних методів управління промисловістю;
- розширення прав підприємств, переведення їх на госпрозрахунок;
- посилення економічної зацікавленості підприємств.

Але були зроблені лише перші кроки у реформуванні, а в цілому реформа завершилася провалом.

В Україні інтенсивно розвивались галузі, пов'язані з військово-промисловим комплексом. Тривала мілітаризація економіки та гонка озброєння. У ці роки Україна, як і всі республіки, почала втрачати темпи зростання промислового виробництва. Правду про негативні тенденції та явища в розвитку економіки приховували від народу. Більш того, в 1960-і рр. створюється міф про побудову в СРСР розвинутого соціалістичного суспільства, починається звеличення Л. Брежнєва.

У 1977 р. була прийнята Конституція СРСР, яка остаточно закріпила політичну та ідеологічну владу комуністичної партії. Конституція формально закріпила суверенітет союзних республік, їх право на самостійні зовнішні відносини і вихід зі складу СРСР. Практично ж це реалізувати було неможливо¹⁰⁹.

70-80-ті роки 20 ст. були відзначені подальшим наступом центру на національні інтереси союзних республік. На свій розсуд Центр – Москва – використовував багатства і трудові ресурси України, вирішуючи, де і що будувати, що робити і куди спрямовувати кошти і ресурси. В першу чергу розвивалися вугільна промисловість, чорна металургія, військово-промисловий комплекс. Все це будівництво не враховувало екологічні наслідки такого виробництва. Екологічна криза наростала. За оцінками спеціалістів,

---

¹⁰⁸ Історія України: комплексне видання для підготовки до ЗНО // <https://history.vn.ua/zno/vlasov-zno-2012/53.html>

¹⁰⁹ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/74.html>

забруднення України різними відходами відбувалося в десять разів сильніше, ніж в цілому по Радянському Союзу.

Промисловість, яка виробляє товари народного споживання, розвивалася повільно. Багатьох товарів не вистачало, а ті, що вироблялися були низької якості.

Уряд приховував дефіцит бюджету, намагаючись погасити його з допомогою розширення реалізації алкогольних напоїв та підвищення цін на продовольчі товари. Тривала закупівля дешевих промислових товарів за кордоном, збільшувався імпорт зерна. На початку 1980-х років Україна за рівнем життя населення займала 50-60-е місце в світі. Актуальною залишалася житлова проблема.

Набагато гірше було становище українського села. Низький рівень продуктивності праці, застаріла техніка приводили до великих витрат у виробництві зерна та сільськогосподарської продукції. Продуктивність праці в сільському господарстві була в п'ять разів нижче, ніж у США, в три-чотири рази нижче, ніж у Бельгії, Голландії, Франції.

На початку 1980-х років дисидентський рух в Україні було фактично розгромлено. За своїм складом дисидентами були в основному представниками інтелігенції. Протистояти силі репресивно-каральної машини вони не могли.

У 70-80-х роках 20 ст. народне господарство України вступило в смугу системної кризи. В основі цієї кризи лежала недосконалість радянської планової системи господарювання, ідеологічне керівництво та агресивна політика¹¹⁰.

Таким чином, 20 з'їзд партії викликав помітний рух у суспільстві. Але всі спроби реформувати радянську систему управління державою та економікою не увінчалися успіхом. Більше того, зі зміною керівництва держави у 1964 р. влада від реформ перейшла до консерватизму, до збереження існуючого стану речей, і збереження панівної ролі комуністичної партії і номенклатури зокрема.

3. Перебудова в Україні¹¹¹.

У середині 80-х рр. 20 ст. в СРСР була зроблена спроба оздоровлення суспільно-політичного життя. З 1982 по 1985 р. в Радянському Союзі тричі відбулася зміна вищого партійно-державного керівництва. Після смерті Л. Брежнєва його місце зайняв Юрій Андропов, який робив основну ставку на зміцнення дисципліни, економії, підвищення продуктивності праці, боротьбі з корупцією. Жорсткі заходи не принесли очікуваного результату. У лютому 1984 р. Ю. Андропов помер. Його місце зайняв Костянтин Черненко, який був вже на той момент важко хворий і помер у 1985 р. Жодних змін у політиці та економіці за рік його правління не відбулося.

Головою держави у 1985 р. був обраний Михайло Горбачов. Цей період історії СРСР отримав назву «перебудова»¹¹². Ініціатором перебудови виступив М.С. Горбачов. Завданнями перебудови М.С. Горбачов бачив у посиленні відповідальності керівників усіх рівнів, зміцненні трудової дисципліни і

¹¹⁰ Історія України: комплексне видання для підготовки до ЗНО // ЗНО // <https://history.vn.ua/zno/vlasov-zno-2012/53.html>

¹¹¹ Історія України з давніх давен до сьогодення // <https://history.vn.ua/book/history4/14.html>

¹¹² Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/77.html>

законності, боротьбі з пияцтвом. Перебудова тривала до 1991 р., коли КПРС була відсторонена від влади, а СРСР розпався.

Важливим кроком у розвитку нових процесів в Україні у цей період стала демократизація засобів масової інформації, виникнення незалежних органів друку, теле- і радіокомпаній. У суспільстві зростали критичні настрої, відбувалася переоцінка історичних подій.

В ніч з 25 на 26 квітня 1986 р. сталася аварія на Чорнобильській атомній електростанції, яка стала техногенною катастрофою планетарного масштабу. На станції стався вибух, потім виникла пожежа. Внаслідок чого радіація потрапила в атмосферу. Радіоактивна хмара дісталася території не тільки України, але й Білорусії, Румунії, Польщі, Болгарії, Югославії, скандинавських країн, північно-західної частини Росії. Радіоактивні речовини забруднили землю. З'явилася «зона відчуження» – територія, яка найбільш постраждала від радіації, і яка була заборонена для проживання. Найбільше радіоактивно забрудненими виявилися Житомирська, Київська, Чернігівська області. Населення найбільш забруднених населених пунктів було виселено в інші регіони країни. Багато з тих, хто ліквідував наслідки аварії, отримали різні дози опромінення і померли від радіації. Причиною вибуху на четвертому енергоблоці Чорнобильської атомної станції було визнано низьку якість проектування та обслуговування станції. Катастрофа призвела до небаченого забруднення біосфери, до появи на території України 30-кілометрової «зони відчуження», масового переселення жителів із забруднених земель в інші регіони республіки. Лише прямі витрати України на ліквідацію наслідків катастрофи склали за два роки 20 млрд. рублів. Але ліквідація наслідків катастрофи триває і зараз. На вимогу європейських держав 15 грудня 2000 р. Чорнобильська АЕС була закрита. Але проблема Чорнобиля для України залишилася: скоротилася подача електроенергії, забруднена територія, складним і дорогим залишається обслуговування об'єкту «Укриття» - саркофаг над четвертим енергоблоком, необхідна соціальна допомога ліквідаторам та потерпілим внаслідок катастрофи¹¹³.

Після Чорнобильської катастрофи зростає політична активність народних мас. Стали проходити масові мітинги з вимогою демократизації суспільства і національного відродження. Так, наприклад, 13 листопада 1988 р. у Києві відбувся 20-тисячний мітинг, присвячений екологічним проблемам. Такі ж мітинги пройшли в багатьох містах України. Важливим фактором політичного життя країни стали масові робочі страйки, початок яким поклав загальний страйк шахтарів. Робітники висували економічні та політичні вимоги.

У цей період стала формуватися багатопартійність в Україні. У 1990 р. виникла одна політична партія, в 1991 р. – ще п'ять. На 1 січня 1998 р. в Україні існувала 51 політична партія. На початок 2005 р. – 105 політичних партій.

16 липня 1990 р. Верховна Рада України прийняла Декларацію про державний суверенітет України¹¹⁴. Суверенітет передбачав верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах території України.

¹¹³ Власов В. С. Історія України... – С.300

Панчук І. Історія України... – С.422

¹¹⁴ Власов В. С. Історія України... – С.301

Панчук І. Історія України... – С.423

Декларація містила 10 розділів. Нею визнавалося право української нації на самовизначення. Територія України оголошувалася недоторканою. Декларація проголосила мету – забезпечувати національно-культурне відродження українського народу і задовольняти національно-культурні, духовні й мовні потреби українців, які проживають за межами України.

Декларація про державний суверенітет стала першим документом, який у 90-ті рр. 20 ст. відкрив Україні шлях до незалежності. Вона була покладена в основу нової Конституції, низки прийнятих законів України, вона визначила позиції України під час укладення міжнародних договорів.

4. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежної України¹¹⁵.

Наприкінці 1990 – початку 1991 рр. внутрішньополітична обстановка в Радянському Союзі ще більш загострилася. В країні обговорювався проект нового союзного договору, який не всі хотіли підписувати. 19 серпня 1991 р. о 6 годині ранку в СРСР було оголошено надзвичайний стан. Метою його було розгромити демократичні сили, відновити тоталітарну систему. Вищі партійні структури в Україні були готові підтримати спробу перевороту. Демократичні сили закликали до непокори. Рішуче виступили демократичні сили Росії. Москва стала центром опору змові. Провал перевороту став поразкою реакційних сил. Республіки були позбавлені контролю і почали брати всю повноту влади в свої руки. Позачергова сесія Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р. прийняла історичний документ – Акт проголошення незалежності України. Таким чином, припинила існування Українська Радянська Соціалістична Республіка і з'явилася незалежна держава Україна.

Україна, єдина з республік колишнього СРСР, прийняла рішення про всенародне затвердження цього документа. 1 грудня 1991 р. був проведений референдум і вибори Президента України. 90,3% громадян, які взяли участь у референдумі, підтвердили Акт проголошення незалежності України. Першим Президентом України став Леонід Кравчук.

У грудня 1991 р. у Білорусії на урядовій дачі в Біловезькій пущі для переговорів, щодо майбутньої долі СРСР зустрілися лідери Білорусії (С. Шушкевич), Росії (Б. Єльцин) та України (Л. Кравчук). Лідери трьох держав домовилися, що СРСР як держава офіційно припиняє своє існування. Також вони підписали угоди про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД)¹¹⁶.

Верховної Ради України заявила, що СНД є об'єднанням незалежних держав і ні в якому разі не може передбачати будь-яких наддержавних владних структур; Україна розбудовуватиме власні економічну, банківську, митну системи і буде впроваджувати в обіг власну валюту; Україна залишає за собою право припинити свою участь в угоді або в її окремих статтях.

21 грудня 1991 р. в Алма-Аті відбулося підписання Декларації про утворення СНД керівниками незалежних Росії, України, Білорусії,

¹¹⁵ Історія України: комплексне видання для підготовки до ЗНО // <https://history.vn.ua/zno/vlasov-zno-2012/55.html>

¹¹⁶ Власов В. С. Історія України... – С.302
Панчук І. Історія України... – С.424

Азербайджану, Вірменії, Молдови, Казахстану, Киргизії, Туркменії, Узбекистану, Таджикистану. Радянський Союз припинив своє існування¹¹⁷.

Таким чином, друга половина 80-х років і початок 90-х 20 ст. стали останнім періодом існування СРСР. Перебудова стала спробою партійно-державної верхівки СРСР вивести країну з глибокої кризи, яка охопила всі сфери суспільства. Всі спроби перебудови системи управління економікою виявилися не ефективними. Загострення економічної кризи прискорювало реформи в політичній сфері. Вплив і авторитет комуністичної партії падав. Серед населення поглиблювалося розчарування і невдоволення в здатності керівництва вивести країну з кризи. Широкі маси українського населення переконувалися в безперспективності збереження Радянського Союзу.

Питання для самопідготовки.

1. Які людські та матеріальні втрати понесла Україна в роки Другої світової війни?
2. Як проходило відновлення народного господарства України?
3. У чому полягали труднощі відбудови народного господарства?
4. Як змінилися кордони України?
5. Які методи використовувалися при відновленні радянського режиму в Західній Україні?
6. Як відновлювали промисловість?
7. Як відбудовувалося сільське господарство?
8. Які були причини голоду 1946-1947 рр.? Якими були його наслідки
9. Коли була проведена грошова реформа?
10. Які території України отримала Польща після війни?
11. Яку політику проводив сталінський режим на Західній Україні? Як боролися з УПА?
12. У чому суть операції «Вісла»? Хто, коли, навіщо її проводив?
13. Чому була ліквідована Українська Греко-католицька церква?
14. У чому полягало історичне значення 20 з'їзду партії? Яку доповідь зробив М. Хрущов?
15. Які реформи намагався провести Хрущов?
16. Як проходила науково-технічна революція в Україні?
17. Яку політику у сільському господарстві проводили в роки М. Хрущова?
18. Якими були успіхи СРСР у освоєнні космосу?
19. Чому відбулася зміна керівництва в країні на початку 1960-х рр. ? Хто став новим керівником? Яку політику він проводив?
20. Якими були плани господарської реформи сер. 1960-х років?
21. Що ви знаєте про Конституцію СРСР 1977 року?
22. Який вплив на навколишнє середовище України зробила важка промисловість?
23. Як розвивалося українське село в 1960-1980-ті роки?
24. У чому суть політики «перебудови»? Які були плани перебудови?

¹¹⁷ Земєрова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/77.html>

25. У чому проявилася криза політичної системи в 70-80-ті рр. 20 ст.?
26. Як складалася багатопартійність в Україні?
27. Які були причини катастрофи на Чорнобильській АЕС? Які наслідки мала катастрофа на Чорнобильській атомній станції для України? Чому навіть зараз це проблема для України?
28. Коли була прийнята Декларація про державний суверенітет України? У чому полягало історичне значення Декларації про державний суверенітет?
29. Що ви знаєте про спробу перевороту у Москві в 1991 році? Чим вона закінчилася?
30. Коли розпався Радянський Союз? Лідери яких держав припинили його існування?
31. Коли і як Україна здобула незалежність?
32. Якими були результати референдуму 1 грудня 1991 р.? Хто став першим Президентом України?
33. Що ви знаєте про СНД? Які країни увійшли до СНД?

Тема 5.3. Україна в умовах незалежності.

План

- 1. Процесу державного будівництва. Конституція України.**
- 2. Економічний розвиток незалежної України.**
- 3. Внутрішньополітичне життя в країні (1991–2013).**
- 4. Зовнішня політика незалежної України (1991–2013).**
- 5. Україна після 2013 року.**

1. Процес державного будівництва. Конституція України¹¹⁸.

Проголошення незалежності України, заборона діяльності Комуністичної партії, перемога на президентських виборах 1 грудня 1991 р. Леоніда Кравчука і розпад Радянського Союзу створили в Україні нову соціально-політичну ситуацію.

Новий час поставив перед суспільством нові завдання: знищення віджилих політичних структур і створення нової правової демократичної держави; ліквідація централізованої державної економіки і перехід на ринкову основу; національне відродження й оздоровлення міжнаціональних відносин в Україні; встановлення рівноправних відносин з іншими державами та перетворення України в сучасну європейську державу.

Процес формування своєї державності проходив дуже складно, так як більше 300 років Україна не мала своєї державності. Не було ідеї, яка могла б об'єднати суспільство, був низьким рівень національної самосвідомості.

Єдиним законодавчим органом України була Верховна Рада. Вже 24 серпня 1991 р. парламент прийняв постанову «Про військові формування на Україні», якою всі війська, які знаходилися на її території підпорядковувались Верховній Раді. 8 жовтня 1991 р. був прийнятий Закон «Про громадянство». Він

¹¹⁸ Історія України: комплексне видання для підготовки до ЗНО// <https://history.vn.ua/zno/vlasov-zno-2012/56.html>

давав право стати громадянином України кожному, хто на момент прийняття Закону проживав на її території. У січні-лютому 1992 р. була затверджена символіка державності: гімн, державний прапор і малий герб – тризуб.

Процес державного будівництва в Україні передбачав створення і розвиток власних Збройних сил. Першим кроком на цьому шляху стало створення Міністерства оборони України та затвердження в жовтні 1991 р. Концепції оборони та будівництва Збройних сил України. 6 грудня 1991 р. був прийнятий Закон про Збройні сили України. У військових частинах почалося добровільне прийняття присяги на вірність народу України.

У 1991 р. Криму була надана автономія у складі України, що було свідченням демократизму й толерантності керівництва країни.

Україна – багатонаціональна держава. Турбота про національні меншини стала однією з основних проблем національної політик. У прийнятій 1 листопада 1991 р. Верховною Радою Декларації прав національностей України підкреслювалося, що Україна гарантує всім народам, національним групам, громадянам, що проживають на її території, рівні економічні, політичні, соціальні і культурні права.

Політичне протистояння в країні тривало протягом усього періоду будівництва нової державності. Це особливо яскраво проявилось в період підготовки і прийняття Конституції України. Цей процес розтягнувся на тривалий термін, так як не було єдності у Верховній Раді. 28 червня 1996 р. після двох днів безперервної і напруженої роботи Верховна Рада України прийняла Конституцію України – Основний Закон нашої суверенної держави¹¹⁹.

Конституція закріплює основні демократичні, соціальні та правові принципи Української держави, в якій людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, безпека визнаються найвищою цінністю. Однією з основоположних ідей нової Конституції є положення про те, що саме держава функціонує для людини, а не навпаки. Український народ є джерелом влади, яку він реалізує через відповідні органи державної влади та органи місцевого самоврядування.

2. Економічний розвиток незалежної України¹²⁰.

Утвердження політичної незалежності неможливе без створення стабільної високоефективної національної економіки. Цей процес проходив складно і суперечливо. Негативні тенденції посилювалися в результаті прорахунків, допущених при здійсненні реформ. Рівень інфляції у 1993 р. був найвищим у світі. Україна стала «лідером» за розмірами дефіциту державного бюджету.

Пасивні та непослідовні спроби реформувати економіку вкрай негативно позначилися на стані промисловості України. Розрив економічних зв'язків при блокуванні формування нових, побудованих на ринкових засадах, ліквідація системи централізованих поставок необхідного обладнання приводили до банкрутства підприємств і їх закриття.

Негативно позначилася на стані промисловості енергетична криза. Основною її причиною було зменшення на 20-30% поставок енергоносіїв з

¹¹⁹ Панчук І. Історія України... – С.435

¹²⁰ Історія України: комплексне видання для підготовки до ЗНО// <https://history.vn.ua/zno/vlasov-zno-2012/56.html>

Росії. Особливо гостро постало питання енергоносіїв у зв'язку з переходом на світові ціни, до введення яких Україна не була фінансово готова.

В нелегкому становищі опинилися атомні електростанції, на частку яких припадало 30% виробництва електроенергії. Чорнобильська катастрофа та пов'язане з нею негативне ставлення до ядерної енергетики, проблеми поставок ядерного палива з Росії та поховання радіоактивних відходів надзвичайно ускладнили умови роботи атомних електростанцій.

У важкому становищі перебував металургійний комплекс України. За 1990-1993 рр. обсяг виробництва знизився більш ніж на 30%. Технічний рівень металургії був низьким, залишаючись на рівні 30-х років, і значно відставав від світових показників.

Нелегким було становище і в харчовій промисловості. Якість вітчизняних товарів була дуже поганою, а їх виробництво – витратним. У країну стали завозити дешеві імпортні товари, багато з яких були низької якості.

Глибока соціально-економічна криза особливо гостро давала про себе знати в сільському господарстві. Аграрне виробництво України ґрунтувалося на колгоспно-радгоспної системи господарювання, заснованої ще в 30-ті роки 20 століття. Сільське господарство з року в рік знижувало обсяги виробництва. Почали створюватися фермерські господарства, але вони не мали належної підтримки з боку держави.

Введення національної валюти – гривні – сприяло стабілізації грошової системи країни. Створили передумови для виходу з кризи.

У 1997-1998 рр. пріоритетними напрямками економічної політики були визнані фінансова стабілізація, відродження вітчизняного виробництва, застосування нових методів господарювання в агропромисловому комплексі. Тривав пошук шляхів оптимального реформування економіки.

Позитивно оцінюючи курс на реформування української економіки, не слід забувати, що держава все ще перебуває в стані глибокої економічної кризи.

Позитивних змін в структурі виробництва не відбулося. Ситуація в економіці України залишається надзвичайно складною.

Причин такої ситуації декілька, серед них можна назвати такі:

- надмірно складні умови початку реформування української економіки;
- тривале політичне протистояння між законодавчою і виконавчою гілками влади;
- невжиття необхідних законів для реформування економіки;
- недостатньо послідовне здійснення економічних реформ.
- не вдалося сформувати сучасну систему управління економікою;

Багато проблем було у сфері банківської діяльності, страхування. Слабким місцем розвитку економіки стало мале підприємництво.

Економічна криза кінця 80-х – початку 90-х років 20 ст. і криза 2009 р. негативно позначилися на рівні життя населення України. Це призвело до значного скорочення населення країни. Тривалість життя в Україні майже на 10 років менше, ніж у розвинених країнах світу. Рівень дитячої смертності у два рази вищий, ніж у країнах Заходу. Високою залишається смертність населення в працездатному віці: кожен третій житель України помирає, не доживши до пенсійного віку. Низька народжуваність торкнулася села. Українське село швидко старіє, практично кожен третій мешканець села – пенсіонер.

Складною в Україні залишається екологічна ситуація. Застаріле обладнання на заводах і фабриках забруднює навколишнє середовище. Значна частина території України є зоною екологічного лиха. Досягнення незалежності мало що змінило у справі охорони навколишнього середовища. Щорічно в атмосферу України підприємства різних галузей промисловості викидають 17 млн. тонн шкідливих речовин. В 21 місті, де проживають 22% населення країни, забрудненість повітря в 15 разів перевищує гранично допустимі концентрації. Гострою залишається проблема забруднення Дніпра.

Десятки тисяч людей отримали великі дози опромінення радіацією, ліквідуючи наслідки Чорнобильської катастрофи. З Чорнобилем в тій чи іншій мірі пов'язані сотні тисяч захворювань. Жодна держава світу не відчувало аналогічних за масштабом і наслідками екологічних лих.

3. Внутрішньополітичне життя в країні (1991–2013)¹²¹.

Першим президентом незалежної України став Л. Кравчук (обраний у грудні 1991 р.). За його президенства (1991–1994 рр.) відбулися позитивні зрушення: утвердження незалежності України і її визнання на міжнародній арені; мирний вихід зі складу СРСР; налагодження відносин з країнами світу; відмова від ядерного статусу держави; консолідація суспільства; започаткування економічних перетворень; створення державних структур влади.

Але були і прорахунки: неспроможність приборкати економічну кризу; гіперінфляція; стрімке падіння життєвого рівня населення; діяльність трастів, фінансових пірамід; політична криза 1994 р.

Після 1991 року зростає кількість українських політичних партій. У другій половина 90-х рр. 20 ст. зростає роль партій центристського спрямування. На 2007 р. – Міністерство юстиції зареєструвало в Україні 140 політичних партій із яких близько 40 вважають себе центристськими.

Більшість центристських партій налічують у своїх лавах від однієї до кількох тисяч членів. Як правило представники центристських партій були наближені до владних структур у центрі та на місцях. Практично всі центристські партії декларували ринковий курс та демократичний устрій держави.

Найбільші центристські партії України зазначеного періоду:

СДПУ(о) – Соціал-демократична партія України (об'єднана); НДПУ – Народно-демократична партія України; АПУ – Аграрна партія України; Партія регіонів України; Партія промисловців і підприємців України; Партія зелених України.

У 1994 р. відбулися дострокові вибори до Верховної Ради України. Причини дострокових виборів: загострення протистояння між президентом, урядом і Верховною Радою; наростання економічної кризи в державі (безробіття, інфляція, борги по зарплатні тощо); невдоволення населення погіршенням умов життя (страйки шахтарів Донбасу).

Вибори до Верховної Ради 1994 р. були першими позачерговими виборами. Це були перші вибори в новітній історії України, які відбулися в

¹²¹ Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/83.html>
Історія України: комплексне видання для підготовки до ЗНО// <https://history.vn.ua/zno/vlasov-zno-2012/56.html>

умовах багатопартійності, а також вони проводилися за мажоритарною системою, а не за партійними списками, що значно обмежило можливості політичних партій та громадських об'єднань;

Результати виборів до Верховної Ради:

КПУ – 28%; Рух – 5,9 %; Селянська партія – 5,34 %; СПУ – 4,15 %; безпартійні – 55,6 %.

Незначну кількість місць отримали представники УРП, СДПУ, УХДП, Партії праці та ін. Переважання лівих сил — комуністів, соціалістів, аграрників та солідарних із ними безпартійних депутатів. Але склад Верховної Ради дещо змінився у бік незначного посилення в ній центристів та правих у результаті довиборів. Верховна Рада України другого скликання почала працювати у травня 1994 р.

У 1994 р. відбулися вибори Президента України. Новим президентом України став Л. Кучма. Він переміг діючого президента Л. Кравчука¹²².

У березні 1998 р. в Україні відбувалися парламентські вибори за змішаною (мажоритарно-пропорційною) системою. Подолали необхідний 4 % бар'єр та отримали місця у парламенті:

КПУ (24,65 %); Народний Рух (9,4 %); виборчий блок СПУ та СелПУ (8,6 %);

Партія зелених (5,4 %); НДП (5 %); Всеукраїнське об'єднання «Громада» (4,7 %); ПСПУ (4 %); СДПУ (4 %).

Хоча в парламенті домінували партії лівого напрямку (КПУ, СПУ, СелПУ і ін.), жодна політична сила не отримала достатньої кількості голосів для створення парламентської більшості, що за наявності гострих суперечностей між партіями гальмувало прийняття важливих рішень і законів. 12 травня 1998 р. почала свою роботу Верховна Рада України III скликання.

У ході президентських виборів в Україні у 1999 р. перемогу отримав діючий президент Л. Кучма. Його двострокове правління (1994–2005) характеризувалося як позитивними, так і негативними тенденціями.

До позитивних треба віднести: здійснення приватизації; формування приватного сектору економіки (дає більшу частку ВВП); запровадження і зміцнення власної фінансово-грошової системи; подолання економічної кризи 1990-х рр.; прийняття Конституції 1996 р.; урегулювання проблеми кордонів України; початок реформування системи освіти.

Негативним було: значне поширення корупції; формування і зміцнення тіньової економіки (близько 50 %); створення фінансово-промислових кланів; накопичення зовнішнього боргу; зловживання під час приватизації, розкрадання державного майна; несформованість державних інтересів; невизначеність у відносинах між Заходом і Сходом; провал інтеграційних починань в євроатлантичні структури; нерівноправні відносини з Росією; низький рівень життя переважної більшості населення; невирішеність соціальних проблем; високий рівень злочинності.

У 2000 р. відбувся Всеукраїнський референдум, який було ініційовано Президентом України Л. Кучмою і організовано Центральною виборчою комісією на основі «народної ініціативи» населення усієї країни. На

¹²² Історія України: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закл. (денної форми навчання) / уклад.: П.О. Бідзіля, С.С. Дідик. - Запоріжжя : ЗДМУ, 2016. – С.143-148

референдум були винесені питання: зменшення кількості народних депутатів і скасування їх недоторканності; створення двопалатного парламенту для кращого представлення інтересів регіонів України; права Президента розпустити парламент у разі нестворення постійно діючої більшості та неприйняття бюджету країни.

У результаті: більшість громадян України підтримали винесені на референдум питання, але реалізація реформ затягувалася, змін у політичному устрої не відбулося, Президент додаткових повноважень не одержав, у боротьбі за владу встановилася нестійка рівновага.

У березні 2002 р. відбулися чергові вибори до Верховної Ради України¹²³. Особливістю стало те, що половина депутатів Верховної Ради обиралася на пропорційній основі в загальнодержавному окрузі, друга половина обиралася в одномандатних виборчих округах.

Подолали необхідний 4 % бар'єр і потрапили до парламенту такі політичні партії та блоки: блок «Наша Україна» на чолі з В. Ющенком (23,57 %); КПУ (19,98 %); блок «За єдину Україну!» (11,77 %); БЮТ на чолі з Ю. Тимошенко (7,26 %); СПУ (6,87 %); СДПУ(о) (6,27 %).

Результати виборів засвідчили поразку лівих партій. Створена пропрезидентська парламентська більшість довго не протрималася за відсутності спільних ідеологічних засад, а опозиція також не була готова створити власну більшість.

Президентські вибори 2004 р. Помаранчева революція¹²⁴.

Суперечливість і неоднозначність перебігу державотворчих процесів протягом перших років незалежності, дійшовши критичної точки, вилилися у потужний вибух масового невдоволення під час президентських виборів 2004 року, названого помаранчевою революцією.

Своєрідним каталізатором подій стали «справа Гонгадзе», публікація «плівок Мельниченка», акція «Україна без Кучми», демонстрація 9 березня 2001 року. Приводом для вибуху народного невдоволення стала масова фальсифікація владою результатів президентських виборів 2004 року. Рушійними силами революції були сформований у роки незалежності середній клас, молодь, інтелігенція. Революція засвідчила намагання завершити кардинальні трансформації, розпочаті у добу перебудови, які призвели наприкінці 80-х - на початку 90-х років 20 ст. до радикальних змін форм власності на засоби виробництва, але супроводжувалися не зміною, а перегрупуванням владних еліт.

31 жовтня 2004 р. відбулися вибори президента України. На цю посаду претендували 26 кандидатів. Жоден з них не набрав необхідної кількості голосів. Другий тур виборів відбувся 21 листопада, в якому взяли участь В. Ющенко (представник від опозиції) і В. Янукович (ставленик влади, діючий прем'єр-міністр). Переможцем оголосили В. Януковича. Але в ході виборів були зафіксовані понад 11 тис. порушень, які могли вплинути на результати виборів. У відповідь на ці порушення опозиція оголосила загальнонаціональний

¹²³ Земєрова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/83.html>

¹²⁴ Бойко О.Д. Посібник «Історія України» // <https://history.vn.ua/pidruchniki/ukraine-history-boyko-7-edition-2018/101.php>

страйк і закликала людей захистити свій вибір. Епіцентром політичного життя України став київський майдан Незалежності.

Під тиском протестувальників влада пішла на поступки і погодилася на третій тур президентських виборів. Він відбувся 26 грудня 2004 року. Переконливу перемогу здобув В. Ющенко, який набрав 51,99 % голосів, В. Янукович – 44,21 %¹²⁵.

Президент В. Ющенко погодився на проведення політичної реформи, яку запропонував О. Мороз, і яка мала на меті розмежування владних повноважень Президента і Верховної Ради. Реформу запровадили в Україні в 2005 р. Україна перетворилася із президентсько-парламентської республіки в парламентсько-президентську. Нажаль, це не розв'язало труднощів політичного врегулювання внутрішніх проблем держави. Політичне протистояння в державі за часи президентства Віктора Ющенко тільки посилювалось. Політичне протистояння між президентом і прем'єр-міністром та Верховною Радою призвело до того, що не були виконані програмні засади з якими шли на вибори.

За результатами виборів до Верховної Ради у 2006 р. до парламенту увійшло п'ять політичних партій і блоків: Партія регіонів, блок Юлії Тимошенко, блок «Наша Україна», Соціалістична партія України, Комуністична партія України

За результатами позачергових виборів, що відбулися в 2007 році до Верховної Ради увійшли: Партія регіонів, Блок Юлії Тимошенко, «Наша Україна» і Народна Самооборона, Комуністична партія України та блок Литвина.

Народне розчарування владою президента В. Ющенка призвело до нового напруження на виборах президента в січні 2010 р. Кандидатами в президенти були 18 політичних діячів. В другий тур вийшли Юлія Тимошенко і Віктор Янукович. Перемогу здобув Віктор Янукович, який отримав 48,9%, за Тимошенко проголосувало 45,47%.

1 жовтня 2010 р. Конституційний суд визнає незаконними зміни до Конституції, внесені в 2004 р., після чого президенту В. Януковичу повертаються повноваження, які мали Л. Кравчук і Л. Кучма. Два роки президентства В. Януковича й перемоги Партії регіонів – роки кризи парламентаризму в Україні. Постійні бійки в Верховній Раді, відверте ігнорування своїх обов'язків депутатами (голосування чужими картками, не відвідування засідань, блокування трибуну та фактичний параліч законотворчої діяльності). Все це на фоні тотальної корупції і зuboжіння населення України.

До вищого законодавчого органу України на виборах 28 жовтня 2012 р. за списком партії регіонів обрано 72 народні депутати. У мажоритарних округах парламентаріями стали 113 висуванців партії регіонів. За списком партії Всеукраїнського об'єднання «Батьківщина» до Верховної Ради обрано 62 народні депутати і 39 на округах. Від партії «Удар» обрано 34 народні депутати і 6 на округах. Від Комуністичної партії України обрано 32 народні депутати. За списком партії «Свобода» обрано 25 народні депутати і 12 на округах. У мажоритарних округах обрано 50 народних депутатів – самовисуванців та членів інших політичних партій¹²⁶.

¹²⁵ Панчук І. Історія України... – С.437

¹²⁶ Земєрова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/83.html>

Нажаль після парламентських виборів 2012 р. кардинальних змін в державі не сталося. Засідання нової Верховної Ради починалися з жорсткого протистояння влади і опозиційних партій: блокування трибуни, бійки і взаємні обвинувачення, виїзні засідання Верховної Ради. Все це не сприяло законотворчій діяльності. Не вдалося опозиції відмінити і «антинародні закони»: про пенсійне забезпечення, новий податковий кодекс. Не вдалося домогтися призначення виборів мера столиці і депутатів київської міськради. Але позитивним моментом було те, що відбулося оновлення складу Верховної Ради. Уперше до парламенту прийшли нові політичні сили, такі як «Удар» В. Кличка та ВО «Свобода». Також опозиція спробувала об'єднатися і домовитися про спільні дії. Хоча до реального об'єднання було ще далеко.

4. Зовнішня політика незалежної України¹²⁷.

Проголошення незалежності вивело Україну на міжнародну арену. Молода держава прагнула домогтися визнання світового співтовариства. 2 грудня 1991 р. незалежність України визнала Польща, 3 грудня – Угорщина і Франція, 12 грудня були встановлені дипломатичні відносини з Литвою. На початку 1993 р. Україну як незалежну державу визнали 132 держави світу, 106 з них встановили з нею дипломатичні відносини. До 2000 р. Україна встановила дипломатичні відносини з 153 країнами.

Основними завданнями зовнішньополітичного курсу України є:

- утвердження держави як суб'єкта міжнародної політики;
- встановлення кордонів з сусідніми державами і рішення взаємних територіальних претензій шляхом переговорів;
- створення сприятливих умов для економічного співробітництва з іншими державами та міжнародними організаціями;
- залучення в Україну іноземних інвестицій;
- участь України у міжнародних проектах з транспортування енергоносіїв (нафти та газу);
- забезпечення безпеки держави.

Як одна з великих держав Європи Україна бере участь у розвитку загальноєвропейського процесу. Головним змістом цього процесу стало недопущення локальних і етнічних воєн, подолання економічної кризи, попередження політичної нестабільності.

9 листопада 1995 року Україна офіційно вступила до Ради Європи. Це дало їй можливість брати участь у виробленні спільної політики європейських держав. Вступивши до Ради Європи, Україна взяла на себе ряд зобов'язань, які стосувалися приведення її правової та політичної систем у відповідність до вимог цієї організації.

Важливе місце в зовнішньополітичній діяльності займають проблеми співробітництва з Європейським Союзом (ЄС) – найбільш впливовою організацією з економічного співробітництва розвинених європейських країн. Інтеграція України в ЄС залишається сьогодні одним із стратегічних зовнішньополітичних завдань нашої держави.

---

¹²⁷ Історія України: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закл. (денної форми навчання) / уклад.: П.О. Бідзіля, С.С. Дідик. - Запоріжжя : ЗДМУ, 2016. – С.154-161

Після досягнення незалежності в основу діяльності України на міжнародній арені були покладені її національні інтереси. Україна веде активну роботу в Організації Об'єднаних Націй (ООН). Делегація України виступила з низкою пропозицій з проблем роззброєння, врегулювання збройних конфліктів.

До початку 1994 р. Україна, виконуючи взяті на себе міжнародні зобов'язання, вивезла зі своєї території всю тактичну ядерну зброю, перейшовши в розряд без'ядерних держав.

Без'ядерний статус України, її прагнення до європейської інтеграції визначили поступове зближення країни з Північноатлантичним блоком (НАТО). У 1994-1999 рр. Україна брала участь у військовій програмі НАТО «Партнерство заради миру», в ході якої здійснювалися військові маневри підрозділів країн-учасниць НАТО на території України, а український підрозділ отримав можливість взяти участь у військових навчаннях на території США. У 2001-2005 рр. українські військові підрозділи взяли участь у діях НАТО на території Іраку і в Африці.

8 грудня 1991 р. було підписано угоду про створення Співдружності Незалежних Держав (СНД). Відносини між державами-членами СНД складаються непросто. Негативну роль в цьому відіграє Росія, яка прагне домінувати в цій організації і де переплітаються політичні та економічні інтереси наших країн. Це, насамперед, проблема Чорноморського флоту, який розташований на території України за угодою з Російською Федерацією, а також питання про майбутнє Криму. В зазначений період співпраця з Росією і країнами СНД, в першу чергу в економічній сфері, мала для України стратегічний характер.

Президент України В. Ющенко виступав за розширення співпраці України з країнами Європейського союзу. Його візити у Європу засвідчили, що в європейські країни зацікавленні у співпраці з Україною. Вже в 2005 р. українській економіці було надано статус ринкової. А в 2008 р. Україна стала членом Світової організації торгівлі. Водночас Україна активізувалась як регіональний лідер, зокрема в рамках ГУАМу (Грузія, Україна, Азербайджан, Молдова)¹²⁸. Офіційний Київ засудив агресію Росії проти Грузії в серпні 2008 р., а також Україна попередила Росію про небажаність участі кораблів Чорноморського флоту Росії, що базуються в Криму у війні проти Грузії.

Водночас В. Ющенко намагався налагодити відносини із Москвою: переговори з питань торгово-економічних відносин, формування єдиного економічного простору, Азово- Керченської проблематики та про перебування Чорноморського флоту Росії у Севастополі.

Російська Федерація, яка від самого початку підтримувала В. Януковича, вороже поставилася до ініціатив нового президента України. Зовнішньополітичний курс В. Ющенка був спрямованим на європейську і євроатлантичну інтеграцію, що дуже непокоїло Кремль. Тому Москва вирішила тиснути на Київ: розпалювала антиукраїнські настрої в Криму та Донбасі; розпочала «газові» (збільшувала ціни на газ для України) та «торгівельні» (забороняла ввозити в Росію певні українські товари) війни¹²⁹; в своїх інтересах використовувала конфлікт Ющенко-Тимошенко.

¹²⁸ Земєрова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України. Практичний довідник. // <https://history.vn.ua/book/practice/83.html>

¹²⁹ Панчук І. Історія України... – С.437

Зовнішня політика президента В. Януковича кардинально відрізнялася від політики попередника. Стався поворот до багатовекторності, а по суті до проросійської зовнішньої політики, до підпорядкування інтересів України інтересам Росії. 21 квітня 2010 року президентом України Віктором Януковичем та президентом Росії Дмитром Медведєвим були підписані так звані «Харківські угоди»¹³⁰. Суть яких зводилася до продовження строку перебування Чорноморського флоту Російської Федерації у Севастополі з 2017 до 2042 року. Термін перебування російського флоту було збільшено в обмін на здешевлення для України російського газу шляхом застосування знижки у вигляді анулювання митних зборів. В Україні домовленості викликали обурення опозиції, екологів, місцевих рад та суспільства загалом. Більшість аналітиків розцінили її як таку, що суперечить Конституції України. Економіка української держава не змогла у повній мірі скористатися таким «здешевленням» газу. Ціни на газ для України пов'язані з цінами на нафту, які постійно зростають. Відповідно для України зростає і ціна на блакитне паливо, і, фактично, вона не відрізняється від комерційних тарифів, за якими РФ продає газ країнам Європи.

Також Росія намагалася залучити Україну до Митного союзу. Митний союз Білорусі, Казахстану та Росії – форма міждержавної торгово-економічної інтеграції цих трьох країн, договір про яку вступив у дію 1 січня 2010 року.

У той же час західні політики наголошують на тому, що Україна не може одночасно вступити до Митного союзу з Росією, Білоруссю та Казахстаном і створити зони вільної торгівлі (ЗВТ) з Європейським Союзом.

12 квітня 2013 р. під час візиту в Київ Володимир Путін в черговий раз заявив, що у разі створення ЗВТ Росія закrije доступ на свій ринок для низки українських товарів. Крім того, прем'єр-міністр РФ наголосив, що завдяки Митному союзу Україна зможе отримати близько 10 мільярдів доларів додаткових надходжень до державного бюджету.

5. Україна після 2013 року.

Революція гідності¹³¹.

У кінці 2013 – початку зими 2014 рр. у житті українців сталася важлива подія – відбулася «революція гідності» – масовий вибух народного невдоволення існуючою владою, який призвів до повалення режиму президента В. Януковича, його втечі з країни і кардинальної зміни влади.

Безпосереднім приводом до «революції» став жорстокий розгін мирного Євромайдану студентів у ніч з 29 на 30 листопада¹³². Євромайдан студентської молоді вимагав підписати угоду про асоціацію з ЄС у Вільнюсі і продовжити подальший рух у європейському напрямі.

Влада необґрунтовано застосувала силу. Розгін відбувався з неймовірною жорстокістю. Було багато сильно побитих, поранених, травмованих. Фото- і відео- розгону мирної акції на другий день облетіли весь світ і створили міжнародний резонанс. Розгін Євромайдану здетонував вибух народного гніву по всій Україні.

¹³⁰ Історія України: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закл. (денної форми навчання) / уклад.: П.О. Бідзіля, С.С. Дідик. - Запоріжжя : ЗДМУ, 2016. – С.159-160

¹³¹ Історія України: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закл. (заочної форми навчання) / уклад.: П.О. Бідзіля, С.С. Дідик. - Запоріжжя : ЗДМУ, 2016. – С.171-174

¹³² Власов В. С. Історія України... – С.311

Причини «революції гідності» слід шукати у тотальній корупції в українській державі, у надмірній концентрації влади у руках діючого президента, у незаконному збагаченні В. Януковича та його «сім'ї» на тлі неймовірного зубожіння і безправ'я усього українського народу¹³³.

30 листопада у відповідь на побиття студентів, на Михайлівську площу, де перебувала частина побитих з Майдану Незалежності, зібрались тисячі киян та гостей столиці. Вдень на Михайлівській площі виник стихійний мітинг. Мітинги на підтримку євроінтеграції та з вимогою покарати винних за розгін майдану збираються по всій Україні. У Києві регулярно проводиться народне віче. 1 грудня мітингувальники зробили спробу штурму адміністрації президента.

Події, які розгорнулися в Києві з 1 по 16 грудня характеризувалися відносно мирним протистоянням мітингувальників і правоохоронців.

В ніч проти 11 грудня спецназ та внутрішні війська спробували витіснити мітингувальників з зайнятих ними позицій. Міліція намагалася діяти без застосування спецзасобів. Але згуртованість мітингувальників та вчасна підмога змусили спецназ та внутрішні війська відступити.

Після 16 грудня починається фаза гарячого протистояння. Поштовхом до виходу протистояння за мирні межі стало ухвалення Верховною Радою репресивних, на думку прихильників євроінтеграції, «диктаторських законів». Наступного дня низка громадських організацій оголосили повну мобілізацію на Майдані Незалежності у Києві. У їх зверненні закликали до «масового і негайного опору» злочинцям при владі.

Розпочинаються справжні вуличні бої між мітингувальниками та «тітушками», мітингувальниками і правоохоронцями.

Так 19 січня 2014 р. на вулиці Грушевського в Києві відбулись численні зіткнення протестувальників, що намагались пройти до будівлі Верховної Ради, та силовиків. Народ все активніше починає вимагати відставки уряду та президента В. Януковича. У кінці січня на нетривалий час було встановлено хитке перемир'я.

18–20 лютого 2014 силове протистояння було поновлено. 18 лютого мітингувальники намагались підійти до стін Верховної Ради, де розглядалися можливі зміни до Конституції. Але спецпідрозділи зустріли мітингувальників водометами та газом. Силове протистояння поновилося. О 20 годині силовики розпочали штурм Майдану Незалежності з боку Європейської площі та вулиці Інституцької. Підігнали навіть два бронетранспортери. Але 19 лютого до мітингувальників прибуло підкріплення. І вже 20 лютого вони почали наступ на позиції силовиків¹³⁴.

У Львові, Івано-Франківську, Тернополі відбулись штурми ОДА, відділів МВС, управлінь СБУ. Були спроби штурму і в інших регіонах.

Щоб легалізувати застосування вогнепальної зброї проти протестувальників у мирний час, СБУ розпочала підготовку до проведення «антитерористичної операції». Силові структури отримують право на застосування вогнепальної зброї та можуть проникати в будь які приміщення

¹³³ Панчук І. Історія України... – С.439

¹³⁴ Протистояння в Україні 18-21 лютого 2014 - сучасна історія державотворення // <http://www.oda.te.gov.ua/borshchivska/ua/news/detail/112226.htm>

тощо. При цьому зона проведення операції лишалась невизначеною, тобто операція проводилась на території всієї країни.

20 лютого відбувся масовий розстріл мітингувальників з вогнепальної зброї. Генпрокуратура до цього часу точно не з'ясувала: ким були ці люди? хто віддавав їм накази? Звідки взяли вогнепальну зброю?

Цього ж дня в містах Західної України розпочались штурми та захоплення будівель СБУ, МВС, прокуратури. Надвечір розпочались перемовини європейських міністрів і опозиції з В. Януковичем, в результаті яких В. Янукович погодився на дострокові вибори Президента не пізніше грудня 2014 року, а протиборчі сторони мали здати зброю протягом 24 годин. Але такі умови обурили протестувальників. Пролунала вимога, якщо президент В. Янукович негайно не складе повноваження, протестувальники підуть на штурм зі зброєю. Вірогідно, що цей заклик, його підтримка Майданом, та деморалізація підрозділів силових структур і влади призвели до того, що з України почалась втеча осіб, наближених до владної верхівки.

Надвечір у Верховній Раді зібрались 239, в основному опозиційних, депутатів, які після довгого обговорення прийняли постанову про заборону «антитерористичної операції» та виведення всіх підрозділів силових структур в місця постійної дислокації.

21 лютого Верховна Рада України повернула в дію Конституцію 2004 року, відправила у відставку в.о. міністра внутрішніх справ В. Захарченка. Приблизно в цей же час В. Янукович тікав з награваним з України до Росії.

Росія з самого початку виступала проти майдану. Відсторонення В. Януковича і прихід до влади опозиції не визнавала. У березні-квітні 2014 року у східних, центральних і південних регіонах України відбулися проросійські виступи в Україні. Ці виступи були підготовлені російськими спецслужбами. Учасники виступали здебільшого за відокремлення півдня і сходу України та приєднання цих регіонів до Росії, проведення референдуму щодо зміни територіального устрою України, надання російській мові статусу другої державної та проти нової української влади.

Анексія Криму. Початок війни на Сході (2014–2018 рр.)¹³⁵.

Скориставшись слабкістю нової української влади, Росія анексувала Крим. Був проведений фейковий референдум про приєднання Криму до РФ у лютому 2014 р. Цей «референдум» і «приєднання» не визнала жодна цивілізована країна в Світі.

Але на цьому президент В. Путін не зупинився. Росія розпочала збройну агресію на Сході України (на частині території Донецької і Луганської областей). Під керівництвом РФ були створені ніким не визнані Донецька та Луганська народні республіки (ДНР і ЛНР) з незаконними збройними формуваннями. Вони були визнані Україною терористичними організаціями. ЛНР і ДНР активно підтримувалися регулярними військовими частинами РФ.

Ескалація насильства в регіоні розпочалася в середині квітня 2014 року, коли озброєні групи проросійських активістів почали захоплювати адмінбудівлі

¹³⁵ Історія України: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закл. (денної форми навчання) / уклад.: П.О. Бідзіля, С.С. Дідик. - Запоріжжя : ЗДМУ, 2016. – С.165-166
Панчук. 2019 – С. С.483.
Війна на сході України. // <https://www.wattpad.com/120357182>
2014-2018: Як змінились ЗСУ+ за чотири роки війни // <https://prm.ua/2014-2018-yak-zminilis-zsu-za-chotiri-roki-viyni/>

та відділи міліції у містах Донбасу (зокрема, у Слов'янську, Артемівську та Краматорську). Українська влада у відповідь заявила про проведення Антитерористичної операції із залученням Збройних сил. Поступово протистояння переросло у масштабний військовий конфлікт.

Незважаючи на численні докази присутності російських військ на території України, офіційно Росія не визнає факту свого вторгнення в Україну, тому з українського боку війна розглядається як неоголошена. Ряд українських політиків і науковців називають війну на Сході нашої країни «гібридною війною» Росії проти України. Лише 27 січня 2015 року Верховна Рада України визнала Російську Федерацію агресором.

Антитерористична операція.

Президент П. Порошенко маючи обмежені повноваження, зробив спробу відновити контроль України над Донбасом, активізував антитерористичну операцію.

Частину території окупованого Донбасу було відвойовано. Величезну роль у цьому відіграли добровольчі батальйони. Серйозну підтримку українській армії надали волонтери. Пряме втручання російських військ не дало можливості повернути Донбас повністю. Від середини липня 2014 року Збройні сили Російської Федерації почали брати безпосередню участь у бойових діях проти Збройних сил України. Підрозділи Збройних сил Росії діють як з території Російської Федерації, так і безпосередньо на території України¹³⁶¹³⁷.

У вересні 2014 р. та лютому 2015 р. укладено Мінські угоди про перемир'я, якого насправді не було. Тривали бої за Донецький аеропорт, який захищали українські герої, що їх навіть ворог прозвав «кіборгами» (оборона тривала 242 дні, травень 2014 – січень 2015 р.)¹³⁸.

Під час бойових дій на Сході України протягом 2014–2018 років було звільнено та відновлено конституційний лад на понад 6 тисячах квадратних кілометрів території Донецької і Луганської областей, мешканців понад двохсот населених пунктів повернуто до нормального життя.

Тим часом Росія не припиняє порушувати норми міжнародного права та продовжує підтримувати терористичні підрозділи, як технікою і озброєнням так і кадровими військовими. З початку дії Мінських домовленостей (лютий 2015 року) кількість зафіксованих обстрілів підконтрольної ЗСУ території складає понад 48 500.

У війні з РФ Україна втрачає своїх найкращих синів і дочок. Так, станом на травень 2018 р. безповоротні втрати особового складу ЗСУ в зоні проведення антитерористичної операції складають 2832 особи. Санітарні втрати особового складу ЗСУ – 8 790¹³⁹. І це тільки офіційні дані по силовим структурам. За даним ООН загальні втрати українських військовослужбовців, членів проросійських збройних груп, цивільного населення складають понад 10 000 осіб вбитими та понад 24 000 пораненими¹⁴⁰. Але ці цифри неостаточні. Війна триває.

¹³⁶ Війна на сході України . // <https://www.wattpad.com/120357182>

¹³⁷ Панчук. Історія України ... – С. С.483.

¹³⁸ Панчук. Історія України ... – С.483.

¹³⁹ 2014-2018: Як змінились ЗСУ+ за чотири роки війни // <https://prm.ua/2014-2018-yak-zminilis-zsu-za-chotiri-roki-viyini/>

¹⁴⁰ Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини Доповідь щодо ситуації з правами людини в Україні 16 травня – 15 серпня 2017 року // https://www.ohchr.org/Documents/Countries/UA/UAReport19th_UKR.pdf

За час проведення антитерористичній операції та операції об'єднаних сил надано статус учасника бойових дій більше ніж 232 тисячам військовослужбовцям та працівникам ЗСУ.

Кількість нагороджених державними нагородами України учасників АТО складає понад 17,5 тис. осіб, з них – 2 873 посмертно, із них присвоєно звання Герой України – 47 особам, з них – 29 посмертно.

У квітні 2018 р. влада офіційно проголосила завершення Антитерористичної операції (АТО) на Донбасі та розпочала операцію Об'єднаних сил (ООС)¹⁴¹. Збройні сили України отримали більш повноважень. Але ситуація в зоні проведення ООС не покращилася. Гібридна війна на Сході триває. Хоча немає оголошеної повномасштабної війни з літаками й танками, вторгненнями великих армій, але відбувається неоголошена війна диверсійних груп, щоденні обстріли зі стрілецької зброї та мінометів. Практично кожен день гинуть люди або дістають поранення.

Правління президента Петра Порошенка (2014–2019 рр.).

У травні 2014 р. відбулися вибори Президента України. У першому турі переміг П.А. Порошенко, набравши 54,7% голосів виборців. У жовтні 2014 р. відбулися вибори до Верховної Ради України. До Парламенту потрапили: Народний фронт (22.14%); Блок Порошенка (21.82%); Самопоміч (10.98%); Опозиційний блок (9.43%); Партія О.Ляшка (7.45%); Батьківщина (5.68%)¹⁴².

Правління президента Петра Порошенка (2014–2019 рр.) характеризується як досягненнями, так провалами.

Зовнішня політика президента була спрямована на поглиблення співпраці з НАТО, ЄС та США, досягненні газової незалежності від Росії, а також створення міжнародної коаліції на підтримку України проти російської агресії. Головним досягненням П. Порошенка у сфері зовнішньої політики стало введення безвізового режиму між Україною та Європейським Союзом. Безвізовий режим між Україною та Європейським союзом — статус, що дозволяє громадянам України вільно перетинати міждержавні кордони країн Європейського Союзу без попереднього звернення до посольства для отримання дозволу. Безвізовий режим між Україною та ЄС почав діяти з 11 червня 2017 року¹⁴³.

Боездатна армія – ще одна заслуга президента. В умовах ведення неоголошеної гібридної війни армія України відіграє провідну роль у захисті держави та її громадян від збройної агресії. У 2014 році розпочалось масштабне реформування Збройних сил України, яке відбувалося в складних умовах збройної агресії Російської Федерації у Криму та на Донбасі та за підтримки та активної участі громадянського суспільства країни. Хоча до закінчення реформи в українській армії ще далеко, Україна вже по праву пишається прогресом в оборонній сфері¹⁴⁴. За ці роки Збройні сили України зросли не тільки чисельно, але змінилися і якісно. Так, наприклад протягом 2014–2018 рр. ЗСУ отримали більше 500 танків¹⁴⁵. Протягом останніх чотирьох років видатки

¹⁴¹ Сьогодні на Донбасі стартує операція Об'єднаних сил // https://censor.net.ua/ua/news/3063937/sogodni_na_donbasi_startuye_operatsiya_obyednanyh_syl

¹⁴² Офіційні результати виборів Президента України 2014 року // <http://president2014.org/uk/>

Вибори до Верховної Ради України 2014 р. // <http://tsn.ua/special-projects/elections2014/>

¹⁴³ В ЄС домовилися про дати українського безвізу: детальний календарний графік // <https://www.eurointegration.com.ua/articles/2017/03/2/7062428/>

¹⁴⁴ 2014-2018: ЯК ЗМІНИЛИСЬ ЗСУ ЗА ЧОТИРИ РОКИ ВІЙНИ // <https://prm.ua/2014-2018-yak-zminilis-zsu-za-chotiri-roki-viyni/>

¹⁴⁵ У 2014-2018 роках до ЗСУ поставлено понад 500 танків // <https://milnavigator.tv/u-2014-2018-rokah-do-zsu-postavleno-ponad-500-tankiv/>

Міністерства оборони України зросли до 2,5% ВВП. Створено потужний оперативний резерв, удосконалено систему підготовки військ. У Повітряних Силах нарощено бойовий склад зенітних ракетних військ. Практично з нуля відновлено функціонування Командування та військових частин Військово-Морських Сил на нових місцях дислокації та ін.

Томос про автокефалію Православної Церкви України – крок до релігійної незалежності. У 2018 р. Синодом Вселенського Патріархату прийнято рішення про початок процедур, необхідних для надання томосу про автокефалію Православної Церкви в Україні. 6 січня 2019 патріарх Варфоломій вручив томос про автокефалію Православної Церкви України митрополиту Київському і всієї України Епіфанію¹⁴⁶.

З 2015 року в Україні почалася масштабна декомунізація. Декомунізація в Україні – процес позбавлення від наслідків комуністичної ідеології, що розпочався в часи розпаду СРСР та стихійно активізувався під час ленінопаду в період Революції гідності. Декомунізація заборонила радянську символіку, засудила комуністичний режим, відкрила архіви радянських спецслужб, бійців УПА визнали борцями за незалежність України¹⁴⁷.

Слід сказати і про негативні тенденції, провали, невдачі.

Боротьба з корупцією глави держави не принесла очікуваного ефекту, хоча президент і створив систему органів запобігання корупції. Незважаючи на задекларовані наміри, пізніше почалися маневри і маніпуляції, які викликали конфлікти між різними антикорупційними органами. Не виключають і спроби тиску на них з боку Адміністрації президента. Наближені до президента політики є фігурантами розслідувань НАБУ та інших антикорупційних органів. Скандал із «Укроборонпромом» у 2019 р. це черговий раз підтвердив.

Також слід відмітити олігархічні методи формування команди гаранта, всездозволеність багатьох близьких до президента політиків, бізнесменів, хаос у парламенті, який провокує його політична сила, відсутність цілеспрямованої політики по багатьом напрямкам реформування¹⁴⁸.

Реформи в країні здійснюються повільно, іноді нагадують лише симуляції реформ, іноді доводять свою неефективність. Суперечливе враження склалося від судової та поліцейської реформ. Не всі задоволені результатами. А розпочаті медична, податкова і пенсійна реформи також викликають чимало дискусій.

За чотири роки президентства П. Порошенко не відбулося реформування економіки, у результаті якого заходили б інвестиції, поліпшувалося б соціальне і матеріальне становище простих українців, з'являлися б нові робочі місця.

Незважаючи на ці суворі випробування, ми свято віримо, що молода українська держава знайде своє місце під сонцем, вистоїть та стане міцнішою. Що у українців попереду велике майбутнє як у справжньої європейської нації.

Питання для самопідготовки:

1. Як відбувався процес державного будівництва в Україні? Які важливі закони були прийняті? Які інституції були створені?
2. Який стутус отримав Крим у складі України?

¹⁴⁶ Патріарх Варфоломей підписав томос об українській автокефалії <https://www.svoboda.org/a/29692620.html>

¹⁴⁷ Декомунізація: що і чому перейменувати й демонтувати // <http://www.memory.gov.ua/sites/default/files/decomunizaciya-r.pdf>

¹⁴⁸ Четыре года президентства. Как эксперты оценили итоги работы Петра Порошенко // <https://nv.ua/ukraine/politics/5-ballov-iz-10-kak-polusotni-ekspertov-otsenili-prezidentstvo-poroshenko-2472565.html>

3. Як була прийнята Конституція України 1996 р.? Який її основний зміст? Яку роль відіграє Конституція в життя суспільства і держави?
4. Охарактеризуйте економічну ситуацію в Україні після проголошення незалежності. В якому стані були промисловість і сільське господарство?
5. Охарактеризуйте екологічну ситуацію в Україні.
6. Охарактеризуйте внутрішньополітичне життя України. Хто став першим президентом?
7. Як утворювалися партії у незалежній Україні? Назвіть найбільші партії зазначеного періоду.
8. Якими були результати позачергових виборів до Верховної Ради у 1994 р.?
9. Хто став другим президентом України?
10. Якими були результати виборів до Верховної Ради у 1998 р.? Які партії потрапили до парламенту?
11. Що ви знаєте про президентство Л. Кучим? Відмітьте його позитивні і негативні тенденції.
12. Що ви знаєте про всеукраїнський референдум 2000 р.? Якими були його результати?
13. Що ви знаєте про Помаранчеву революцію в Україні? Що стало приводом до революції?
14. Хто вийшов до 2-го туру президентських виборів 2004 року? Чим закінчилася Помаранчева революція ?
15. У чому суть політичної реформи 2005 року?
16. Назвіть результати виборів до Верховної Ради 2012 року?
17. Як відбувалося визнання незалежної України на міжнародній арені?
18. Якими є основні завдання зовнішньополітичного курсу України?
19. Як співпрацюють НАТО і Україна?
20. Що ви знаєте про СНД та участь України у цій організації?
21. Що таке ГУАМ?
22. Як склалися зовнішньополітичні відносини між Україною і Росією?
23. Чим зовнішня політика В. Януковича кардинально відрізнялася від політики його попередника В. Ющенка?
24. Що ви знаєте про Митний союз?
25. Яку подію українці називають «революцією гідності»? Що стало приводом до революції? Назвіть основні події.
26. Яку позицію, щодо протестувальників зайняла Росія?
27. За яких обставин Росія анексувала Крим?
28. Що таке «гібридна війна»?
29. Що ви знаєте про так звані ДНР і ЛНР? Що таке АТО та ООС?
30. Хто був обраний президентом України у 2014 році?
31. Якими були результати парламентських виборів 2014 року?
32. Що таке томос? Що він дає Україні?
33. Які позитивні та негативні моменти правління П. Порошенка можна відмітити?

Тести до заліку з «Історії України».

Варіант 1

1. Коли з'явилася перша людина на території України

- А) 1 млн. років тому
- Б) 2 млн. років тому
- В) 3 млн. років тому
- Г) всі відповіді вірні

2. Коли була підписана Кревська унія?

- А) 1534 р.
- Б) 1385 р.
- В) 1349 р.
- Г) 1320 р.

3. Територія, на якій жили запорізькі козаки, називалася:

- А) Кримське ханство
- Б) Запорізька Січ
- В) Османська імперія
- Г) Слобідська Україна

4. Назвіть причини виникнення козацтва?

- А) посилення феодального гніту
- Б) необхідність захисту кордонів від набігів кримських татар
- В) наявність вільних, незаселених земель
- Г) всі відповіді вірні

5. Як називали воєначальника козацького війська:

- А) генерал
- Б) гетьман
- В) король
- Г) князь

6. Коли відбулася Полтавська битва?

- А) 27 червня 1709 р.
- Б) 27 червня 1715 р.
- В) 27 липня 1712 р.
- Г) 27 жовтня 1704 р.

7. В результаті Брестської унії була створена

- А) католицька церква;
- Б) греко-католицька церква;
- В) православна церква;
- Г) всі відповіді не вірні.

8. Автором «Конституції прав і вольностей Війська Запорізького» був:

- А) І. Мазепа
- Б) Б. Хмельницький;
- В) Ф. Орлик;
- Г) П. Дорошенко.

9. В якому році Катерина II ліквідувала Запорізьку Січ?

- А) 1773 р.
- Б) 1764 р.
- В) 1775 р.
- Г) 1782 р.

10. Війна Франції з Росією почалася в:

А) 1834 р.

Б) 1825 р.

В) 1812 р.

Г) 1809 р.

11. Коли почалася Перша світова війна?

А) 1917 р.

Б) 1918 р.

В) 1914 р.

Г) 1920 р.

12. Центральна Рада виникла:

А) 1 березня 1917 р.

Б) 4 березня 1917 р.

В) 25 жовтня 1917 р.

Г) 10 червня 1917.

13. Першим керівником Директорії став:

А) В. Винниченко

Б) С. Петлюра

В) П. Скоропадський

Г) Д. Дорошенко

14. 1-й Універсал Центральної Ради прийнятий

А) 7 листопада 1917 р.

Б) 4 березня 1917 р.

В) 10 червня 1917 р.

Г) 3 липня 1917 р.

15. СРСР був створений:

А) 30 грудня 1921 р.

Б) 31 грудня 1921 р.

В) 30 грудня 1922 р.

Г) 31 грудня 1922 р.

16. Нова економічна політика була введена в Україні в

А) 1921 р.

Б) 1922 р.

В) 1924 р.

Г) 1923 р.

17. Друга світова війна закінчилася

А) 2 вересня 1945 р.

Б) 5 вересня 1945 р.

В) 9 травня 1945 р.

Г) 8 травня 1945 р.

18. «Новий порядок» - це ...

А) політика СРСР у сільському господарстві в 30-і рр. 20 ст.

Б) нова економічна політика

В) політика депортації кримських татар, проведена 18-20 березня 1944 р.

Г) політика німців на окупованих українських землях в період Другої світової війни.

19. Третій голод в Україні був у...

А) 1945-1946 р.

- Б) 1946-1947 р.
  - В) 1946-1948 р.
  - Г) 1947-1948 р.
20. Хто був першим президентом незалежної України:
- А) П. Порошенко.
  - Б) В. Янукович
  - В) Л. Кучма
  - Г) Л. Кравчук

Варіант 2

1. Які народи заселяли територію України в давнину?

- А) варяги
- Б) греки
- В) кочовики
- Г) всі відповіді вірні

2. Київською Руссю правив:

- А) король
- Б) султан
- В) князь
- Г) цар

3. В якому році на Русі було введено християнство в якості державної релігії?

- А) 945
- Б) 988
- В) 1015
- Г) 882

4. Кого з великих князів Київської Русі називали Мудрим?

- А) Ярослава
- Б) Ігоря
- В) Володимира
- Г) Олега.

5. Коли виникає назва «Україна»

- А) в 9 столітті
- Б) в 12 столітті
- В) в 13 столітті
- Г) в 11 столітті

6. Яка релігія була введена в Київській Русі в якості державної?

- А) іслам
- Б) іудаїзм
- В) християнство
- Г) язичництво

7. Назвіть ім'я князя, який ввів християнство на Русі?

- А) Святославр
- Б) Олег
- В) Володимир
- Г) Ярослав

8. Що таке Магдебурське право?

- А) право на міське самоврядування

- Б) обмежена самостійність держави
  - В) юридичне право
  - Г) всі відповіді вірні
9. В якому році було створено реєстрове козацтво?
- А) 1572
  - Б) 1578
  - В) 1556
  - Г) 1596
10. Визвольна війна українського народу почалася в:
- А) 1638
  - Б) 1648
  - В) 1686
  - Г) 1654
11. Коли в Росії почалася перша революція?
- А) 1906
  - Б) 1905
  - В) 1910
  - Г) 1907
12. Коли була проведена аграрна реформа Столипіна?
- А) 1911
  - Б) 1905
  - В) 1910
  - Г) 1912
13. Коли почалася Перша світова війна?
- А) 1917
  - Б) 1918
  - В) 1914
  - Г) 1920
14. Науково-технічна революція в СРСР відбувалася в
- А) торгівлі
  - Б) галузях військово-промислового комплексу
  - В) сільському господарстві
  - Г) харчовій промисловості
15. Коли почалася і закінчилася Друга світова війна
- А) 1 вересня 1939 р. – 2 вересня 1945 р.
  - Б) 17 вересня 1939 р. – 2 вересня 1945 р.
  - В) 1 вересня 1939 р. – 9 травня 1945 р.
  - Г) 22 червня 1941 р. – 9 травня 1945 р.
16. Перший голод в Україні був у
- А) 1919-1923
  - Б) 1921-1923
  - В) 1923-1924
  - Г) 1925-1926
17. «Воєнний комунізм» – це ...
- А) політика радянського уряду в роки громадянської війни
  - Б) політика царського уряду в роки 1-ї світової війни
  - В) політика Тимчасового уряду в роки 1-ї світової війни
  - Г) політика українського уряду в роки громадянської війни

18. Революція це:

- А) незначні зміни в державі
- Б) передача підприємств державі
- В) корінний переворот в житті суспільства
- Г) поступові зміни в житті суспільства

19. Радянський Союз розпався в

- А) 1991
- Б) 1990
- В) 1992
- Г) 1993

20. Хто був другим президентом незалежної України:

- А) Л. Кравчук
- Б) В. Янукович
- В) П. Порошенко
- Г) Л. Кучма

Варіант 3

1. В якому році відбулося об'єднання Галицького і Волинського князівств?

- А) 1199
- Б) 1205
- В) 1097
- Г) 1132

2. У 1654 р. Богдан Хмельницький уклав договір про військову допомогу з:

- А) Швецією
- Б) Московським царством
- В) Туреччиною
- Г) Кримським ханством

3. В якому році був підписаний мирний договір в Білій Церкві?

- А) 1652
- Б) 1651
- В) 1650
- Г) 1654

4. Запорізька Січ у 1775 р. була ліквідована за наказом:

- А) царя Петра I
- Б) цариці Катерини II
- В) цариці Єлизавети Петрівни
- Г) цариці Анни Іоанівни

5. В якому році в Російській імперії скасували кріпосне право?

- А) 1825
- Б) 1812
- В) 1881
- Г) 1861

6. Центральна Рада виникла

- А) 1 березня 1917
- Б) 4 березня 1917
- В) 25 жовтня 1917
- Г) 10 червня 1917

7. Першим керівником Директорії став
- А) В. Винниченко
  - Б) С. Петлюра
  - В) П. Скоропадський
  - Г) Д. Дорошенко
8. 1-й Універсал Центральної Ради прийнятий:
- А) 7 листопада 1917
  - Б) 4 березня 1917
  - В) 10 червня 1917
  - Г) 3 липня 1917
9. 2-й Універсал Центральної Ради прийнятий
- А) 7 листопада 1917
  - Б) 3 липня 1917
  - В) 4 березня 1917
  - Г) 10 червня 1917
10. 3-й Універсал Центральної Ради проголошував:
- А) Українську Національну Республіку
  - Б) Українську Радянську Республіку
  - В) Західно-українську Народну Республіку
  - Г) Українську Народну Республіку
11. 4-й Універсал Центральної Ради проголошував
- А) федерацію з Росією
  - Б) союз з Росією
  - В) автономію України
  - Г) незалежність України
12. Індустріалізація в Радянському Союзі – це:
- А) технічне переозброєння економіки СРСР
  - Б) створення великого промислового виробництва в СРСР
  - В) перетворення СРСР на розвинену промислову державу
  - Г) всі варіанти вірні
13. Друга світова війна закінчилася ...
- А) 2 вересня 1945 р.
  - Б) 5 вересня 1945 р.
  - В) 9 травня 1945 р.
  - Г) 8 травня 1945 р.
14. Визначте як була розділена територія України після окупації нацистською Німеччиною
- А) «Рейхкомісаріат Україна» очолило німецьке командування
  - Б) територія Закарпаття переходила до Угорщини
  - В) територія Буковини приєднана до Румунії
  - Г) всі варіанти вірні.
15. Після війни грошова реформа була проведена в:
- А) 1945
  - Б) 1948
  - В) 1946
  - Г) 1947
16. Декларація про державний суверенітет України прийнята:
- А) 1 січня 1991

Б) 19 серпня 1990

В) 16 серпня 1990

Г) 16 липня 1990

17. Наслідками аварії на Чорнобильській атомній станції стали:

А) радіоактивне забруднення

Б) поява «зони відчуження»

В) загибель людей від радіації

Г) всі відповіді вірні

18. Політика «перебудови» включала в себе:

А) посилення відповідальності керівників

Б) зміцнення трудової дисципліни і законності

В) боротьба з пияцтвом

Г) всі відповіді вірні

19. 3-м президентом незалежної України став:

А) В. Ющенко

Б) Л. Кучма

В) Л. Кравчук

Г) В. Янукович

20. Конституція незалежної України була прийнята

А) 26 вересня 1993

Б) 26 липня 1994

В) 26 серпня 1995

Г) 28 червня 1996

Термінологічний словник

Абсолютизм – необмежена монархія, форма правління, при якій верховна влада повністю належить одній особі – монарху.

Автономія – право території на власне самоврядування, суд, закони в межах однієї держави, області, території. В Україні як приклад – Автономна Республіка Крим.

Авторитаризм – антидемократична система влади, яка поєднується з особистою диктатурою.

Акт проголошення незалежності України – документ, прийнятий Верховною Радою України 24 серпня 1991 року. Актом було проголошено незалежність України. Таким чином, припинила існування Українська Радянська Соціалістична Республіка і з'явилася незалежна самостійна держава Україна.

Анархізм – суспільно-політична течія, що заперечує будь-яку політичну владу; невизнання авторитету, стихійність, неорганізованість.

Анексія – насильницьке захоплення державою території іншої держави і включення чужих територій до свого складу.

Антагонізм – непримиренна суперечність.

Антанта – військово-політичний блок, в який входили Англія, Франція, Росія, пізніше приєдналися США.

Антисемітизм – одна з форм національної та релігійної нетерпимості, яка проявляється у ворожому ставленні до євреїв.

Аристократія – влада невеликої групи людей знатного походження, яка має піклуватися про суспільне благо.

Археологія – наука, що вивчає минуле людського суспільства по збереженим пам'яткам матеріальної культури.

Бабин Яр – місце масового розстрілу нацистами мирних жителів в Києві. У кожному великому місті України був свій «Бабин Яр».

Більшовизм – історична назва політичної течії, пізніше партії в російському робітничому русі, яку очолював В. Ленін.

Блйккриг (нім. blitz – блискавка, krieg – війна), «блискавична війна» – план ведення наступальної війни, який передбачав «блискавичний», швидкий розгром радянської армії силами вермахту.

Бояри – вищі стани феодалів на Русі.

Братства – релігійно-громадські та просвітницькі організації городян, які створювалися при православних церквах в Україні та Білорусії 16-19 ст. Братства боролися за права православних, відкривали школи і друкарні.

Бюджет – розпис грошових прибутків і витрат держави на визначений період.

Важка промисловість – група галузей промисловості, що виготовляють переважно засоби виробництва (метал, верстати, електроенергія та ін). До важкої промисловості відноситься видобувна, обробна, чорна і кольорова металургія, хімічне виробництво.

Варяги – історична назва жителів Скандинавії (Швеції, Норвегії, Данії). Так на Русі називали скандинавів.

Військово-промисловий комплекс (ВПК) – всі підприємства країни, які розробляють, виготовляють, випробують і зберігають зброю (танки, військові літаки, військові кораблі) для держави.

«Військовий комунізм» - політика Радянського уряду в умовах громадянської війни.

Воєводство – адміністративно-територіальна одиниця в середньовічній Литві і Польщі.

Гармата – артилерійська зброя.

Гегемонія – керівна роль певної партії, соціальної групи чи особи по відношенню до інших партій, груп чи осіб.

Геноцид – злочин, спрямований на повне або часткове знищення представників певного соціального, етнічного, релігійного або расового співтовариства.

Гетьман – вища посадова особа, військовий командир у Війську Запорізькому, обирався на козацькій раді і був наділений найвищою владою. За часів Б. Хмельницького, гетьман – найвища посада у козацькій державі «Гетьманщині».

Гетьманський переворот – державний переворот, захоплення влади гетьманом П. Скоропадським 29 квітня 1918 р. в Києві. Внаслідок перевороту від влади усунуто Українську Центральну Раду, змінено форму державного правління з демократичної на авторитарну.

Гетьманщина – українська держава козаків, яка проіснувала з середини 17 до другої половини 18 ст. Гетьманщина була створена гетьманом Б. Хмельницьким.

«Гонка озброєнь» – політичне протистояння СРСР і США за перевагу в області збройних сил. В ході протистояння кожна із сторін виробляє величезні запаси зброї, намагаючись обігнати противника за кількістю зброї та озброєння.

Госпрозрахунок, господарський розрахунок – таке ведення господарської діяльності підприємством, коли окупаються всі витрати на виробництво продукції. При госпрозрахунку у підприємства і його працівників з'являються економічні стимули, збільшуються обсяги виробництва, поліпшується якість продукції і збільшується заробітна плата.

Гривня – національна валюта незалежної України. Введення гривні сприяло стабілізації грошової системи України у вересні 1996 р.

Гуманізм – світогляд, заснований на принципах рівності, справедливості, людяності відносин у суспільстві, перейнятий любов'ю до людей, повагою до людської гідності.

Данина – податок з підкорених племен на користь переможця; податок на Русі.

Двовладдя – одночасне наявність двох органів влади. У випадку Росії 1917 року це правління Тимчасового уряду і Ради робітничих і солдатських депутатів, які боролися між собою за владу.

Дворяни – в епоху феодалізму пануючий клас феодалів в державі. Дворяни володіли землями та кріпосними селянами.

Деградація – поступове погіршення, занепад, рух назад.

Декабристи – російські революціонери – дворяни, які підняли повстання в Петербурзі у 1825 р., з метою змінити владу в Росії.

Декларація – офіційний державний документ, що містить основоположні принципи зовнішньої або внутрішньої політики держави, основи діяльності міжнародних організацій або виражає їхню позицію з якогось питання.

Декларація про державний суверенітет України – важливий документ, який прийняла Верховна Рада України 16 липня 1990 року. Декларація про державний суверенітет передбачала верховенство, самостійність, повноту і неподільність влади в межах території Радянської України.

Декрет – назва найважливіших актів, законів, постанов державних органів.

Демагогія – використання необґрунтованих обіцянок, свідомого перекручування фактів, лестощів для залучення мас на свій бік, для створення популярності.

Демократія – форма політичної організації суспільства, що характеризується участю народу в управлінні державними справами, закріплені в законах свободи і рівноправ'я громадян.

Демонстрація – форма висловлення суспільної думки, публічний протест проти чого небудь.

Депортація – засіб кримінального чи адміністративного покарання, насильницьке переселення людей (інколи цілих народів) з однієї території на іншу. Депортації проводила радянська влада у 20 ст. проти українців, поляків, кримських татар та інших народів.

Державний терор - насильство держави над народом з метою позбавлення його волі до боротьби. У випадку з СРСР – це репресії проти власного народу, які застосовувала радянська влада протягом усього періоду свого існування.

Диктатура – система політичного управління, яка характеризується необмеженою владою однієї особи або групи людей, які здійснюють керівництво репресивними методами; нічим не обмежена влада особи, групи, класу.

Дипломатія – зовнішньополітична діяльність держави, спрямована на захист національних інтересів мирними засобами.

Директива – розпорядження, вказівка, установка керівного органу.

Директорія – колегіальний орган виконавчої влади, що складається з кількох осіб. В історії України – тимчасовий революційний орган для боротьби з гетьманською владою.

Дисидент – особа, яка мирними засобами висловлює свою незгоду з панівною ідеологією, політикою держави.

Діаспора – перебування значної кількості представників народу (етнічної спільності) поза межами країни походження. Виникає в результаті еміграції.

Догматизм – метод мислення, що спирається на догми – положення, які приймаються як незмінні, які не потребують доказів.

Договір – взаємовигідна угода між державами, що вимагає виконання зобов'язань, взятих відповідно до договору кожною зі сторін.

Дружина – збройні загони при князі. На Русі дружина – це професійне військо, адміністративний апарат, чиновники князя.

Еволюція – процес поступового, безперервного розвитку і перетворення без різких змін, катастроф, перетурбації.

Економічна криза – негативне, але закономірне явище в економіці країни. Характеризується падінням виробництва, що відбувається в значних

масштабах, скороченням робочих місць, безробіттям, зростанням цін на продукти першої необхідності.

Експансія – політика, спрямована на розширення території країни шляхом поглинання, захоплення, або приєднання сусідніх територій.

Експлуатація – привласнення результатів чужої роботи.

Еліта – провідний суспільний стан, який здійснює управління суспільними справами, політикою, державою.

Еміграція – переселення з батьківщини в іншу країну, обумовлене різними причинами (економічними, політичними, релігійними).

Етика – вчення про мораль, її сутність, закони розвитку, місце в суспільному житті.

Етнічні українські землі – землі, на яких проживає український етнос, народ.

Європейський Союз (ЄС) – об'єднання найбільш розвинених країн Європи, європейська впливова організація з економічного співробітництва. Україна давно хоче вступити в ЄС.

«Застій» – період правління в СРСР Л.І. Брежнєва (1964-1982 рр.), який характеризувався політикою, спрямованою на збереження існуючого режиму. Владою не робилися спроби оновлення радянського суспільства, політики, економіки. Наслідком чого стало наростання системної кризи радянського ладу, як економічної, так соціальної, які у подальшому призвели до краху радянської економіки та політичного розпаду СРСР.

Земства – органи місцевого самоврядування у царській Росії.

Зимівник – місце проживання козаків і форма господарювання.

Імперія – монархічна держава на чолі з імператором; багатонаціональна держава, побудована на засадах колоніального панування однієї нації над іншими.

Індустріалізація – політика держави у промисловій сфері, спрямована на створення великого машинного виробництва – заводів і фабрик.

Інтервенція – відкрите чи замасковане втручання однієї або кількох держав у внутрішні справи іншої держави; інтервенція може бути військовою, економічною, дипломатичною, ідеологічною.

Інфляція (лат. Inflatio — вздуття) – підвищення рівня цін на товари і послуги. При інфляції на одну і ту ж суму грошей через певний час можна купити менше товарів і послуг, ніж раніше.

Капітуляція – договір про припинення війни між країнами. При капітуляції переможена країна складає зброю і припиняє бойові дії.

Карткова система – система розподілу продуктів, товарів за картками. В СРСР карткова система вводилася у складні періоди існування держави – революція, Громадянська війна, Друга світова війна. Товари і продукти можна було купити лише маючи спеціальні картки. Гроші при картковій системі втрачають свою цінність.

Клейноди – знаки влади козацької старшини: булава кошового отамана, пернач полковника, срібна печатка писаря, палиця судді, прикрашена срібними кільцями і ін.

Князь – вождь племені, правитель. На Русі – лідер держави.

Кодекс – єдиний законодавчий акт.

Козак – вільна людина. Козаки займалися мисливством, рибальством, військовою справою.

Колективізація – політика СРСР у сільському господарстві в 20–30-і роки 20 ст., спрямована на створення великих підприємств (колгоспів, радгоспів), які виробляли сільськогосподарську продукцію (хліб, зерно, м'ясо) для держави.

Консерватизм – ідеологічна відданість традиційним цінностям і порядкам, соціальним чи релігійним доктринам, нормам життя. В політиці – напрям, що відстоює цінність державного і громадського порядку, неприйняття «радикальних» реформ і екстремізму. У СРСР в епоху Л. Брежнєва консерватизм проявлявся в прагненні комуністичної партії зберегти і зміцнити свою владу в країні, що супроводжувалося репресіями й обмеженнями прав і свобод громадян.

Конституція – основний закон держави, що закріплює його політичну і економічну систему.

Контрибуція – примусове грошове або натуральне стягнення з населення, проведене військами однією з воюючою сторін на захопленій території супротивника.

Конфронтація – протиборство, протистояння, сутички, конфлікт.

Корупція – кримінальний злочин, підкуп державних і політичних діячів.

Кочові племена – племена, спосіб життя яких був пов'язаний з переходом з місця на місце для зміни пасовищ. Як правило кочівники займалися скотарством.

Кріпацтво – система правових норм феодальної держави, за яким селяни були прикріплені до землі і належали феодалу. Становище кріпака можна порівняти зі становищем раба. Кріпак і раб були річчю, власністю господаря-феодала.

Легка промисловість – група галузей промисловості, які виготовляють головним чином предмети масового споживання, товари для людей. До легкої промисловості відноситься харчова, текстильна, швейна, взуттєва промисловість та ін.

Лібералізація – процес розширення прав і свобод громадян країни у політичній, економічній, культурній та інших сферах суспільного життя. В СРСР почався процес лібералізації після смерті Й. Сталіна, коли СРСР очолив новий лідер М. Хрущов.

Літописи – історичні твори, в яких описуються події у хронологічному порядку.

Магдебурзьке право – право міського самоврядування. Вперше виникло в 13 ст. в Німеччині. Воно передбачало звільнення міста від управління, судової та адміністративної влади місцевих феодалів-власників міст і створення міського самоврядування.

Магнати – великі феодалы-землевласники у державі Речі Посполитої, представники родової аристократії і багаті знаті. Магнати – найзаможніша частина суспільства.

Малоросія – назва Лівобережної України з середини 17 ст.

Міграція – переселення, переміщення народу, етнічної спільноти, групи осіб.

Мілітаризація – підпорядкування економічного, політичного та суспільного життя військовим потребам.

Мітинг політичний – збори для обговорення політичних питань.

Міщани – жителі міст, городяни. До міщан належали: ремісники, торговці, купці.

Мобілізація – переведення збройних сил держави, промисловості, транспорту на військовий лад.

Монархія – форма правління, за якої найвища державна влада цілком або частково зосереджена в руках монарха – царя, короля, султана.

Монополія – виключне право на певний вид діяльності: монополія на владу, монополія на зовнішню торгівлю, монополія на застосування сили і ін.

НАТО (організація країн Північноатлантичного договору) – військово-політичний блок, союз, який об'єднує більшість країн Європи, США та Канаду. Основна мета створення – військова допомога один одному на випадок війни.

Натуральне господарство – господарство, у якому продукція виробляється для власного споживання, а не для продажу.

Науково-технічна революція (НТР) – корінна перебудова технічних основ матеріального виробництва, перебудова економіки країни, її заводів і фабрик у зв'язку з найвидатнішими досягненнями в науці і техніці. Почалася в середині 20 ст. Особливістю НТР в Україні та СРСР було те, що вона відбувалася переважно у галузях військово-промислового комплексу.

Нацизм (націонал-соціалізм, гітлеризм, німецький фашизм) – політичний рух (з 1919 р.), ідеологія, державний режим у Німеччині, який намагався обґрунтувати право Німеччини на завоювання інших народів, на панування в світі. Лідером націонал-соціалізму був А. Гітлер.

Націоналізація – перехід, передача приватної власності у власність держави або суспільства землі, промислових підприємств, банків, транспорту.

Нейтралітет – невтручання в чію-небудь боротьбу, відносини.

«Новий порядок» – політика німецького військового командування на окупованих територіях в роки Другої світової війни. Така політика супроводжувалася насильством і жорстокістю: розстріли людей, арешти, відкрите пограбування країни та її економіки.

Окупація (від лат. occupatio — «захоплення, заняття») – захоплення армією однієї держави території іншої держави під час війни. Під час Другої світової війни німецька армія захопила території України і протягом 1942-1944 рр. управляла ними.

Олігархія – влада невеликої групи людей, які забули про громадські інтереси і піклуються лише про власне збагачення.

Опозиція – опір, протидія окремої особи або групи певному політичному курсу влади.

Організації Об'єднаних Націй (ООН) – світова організація, метою якої виступає підтримання миру в усьому світі.

Остарбайтер (нім. Ostarbeiter – східний робітник) – німецький термін для означення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій протягом Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини.

Отаман – керівник козаків. Отамани обиралися самими козаками зі свого середовища.

Пакт – міжнародний договір, домовленості між державами на найвищому рівні.

Пакт Ріббентропа – Молотова 1939 р. – назва радянсько-німецького договору про ненапад з секретним додатковим протоколом, підписаним 23 серпня 1939 р. у Москві наркомом закордонних справ СРСР В. Молотовим та міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом.

Пани – великі землевласники у Речі Посполитій та князівстві Литовському.

Панщина – безкоштовна, примусова праця залежного селянства у маєтку або на землі феодала, пана, дворянина.

Перебудова – політичний курс країни, спрямований на оздоровлення економіки і ідеології.

Плем'я – етнічна спільнота, яка має спільну територію, звичаї, культуру.

Повстання – форма збройного виступу на захист власних інтересів.

Політика русифікації – політика, здійснювана офіційною владою, з метою нав'язування російської мови і російської культури іншим народам. Часто політика русифікації супроводжувалася пригніченням, забороною національних мов (української, білоруської, польської) та обмеженням розвитку національних культур.

Політична реакція – активний опір змінам, збереження і зміцнення старих порядків.

Політичний плюралізм – свобода діяльності політичних партій, багатопартійність.

Поміщики – великі землевласники в Росії. Поміщики володіли не тільки землею, а й селянами.

Продрозкладка – продовольча розкладка (рос. продразверстка) – політика радянської влади у період Громадянської війни, система заготівлі сільськогосподарської продукції; примусове вилучення хліба у селян радянською державою.

Пролетаріат – робочий клас, робітники заводів, фабрик і майстерень.

Промисловий переворот – перехід від мануфактури до машинного виробництва.

Протекція – військово-політичний союз, який передбачає військову допомогу країні, яку опікують (від слова «Protect» - захист).

Рада козацька – загальні збори козаків на Січі.

Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів – виборні політичні організації, які утворилися в роки революції в Росії і мали представляти інтереси широких суспільних верств.

Рангові землі – земельні володіння, які гетьман, або цар давали старшині за службу у війську.

Революція – докорінний переворот у житті суспільства, злам, знищення усього старого.

Регент – співкерівник при монаршій особі. Регент виконував обов'язки монарха, коли той не міг їх виконувати особисто: важка хвороба, тимчасова його відсутність, молоді літа монарха.

Редут – військове земляне укріплення у формі квадрату або багатокутника.

Резидент – представник російського імператора, який контролює діяльність гетьмана і органів влади України.

Рейхскомісаріат «Україна» – адміністративно-територіальна одиниця у складі нацистської Німеччини в роки Другої світової війни. Більша частина території України перебувала в складі рейхскомісаріату. Столицею рейхскомісаріату було місто Рівне.

Реквізиція – примусове вилучення державою або її органами майна громадян, підприємств або установ.

Рента – податок з селян за користування землею на користь феодала.

Репресії – каральні заходи, покарання, які використовуються державними органами.

Республіка – форма правління, за якої державні органи влади (президент, перламент) обирає народ.

Референдум (лат. referendum) – форма безпосереднього волевиявлення громадян, найважливіший інститут прямої демократії. На референдумі громадяни голосують по найбільш важливим питанням загальнодержавного, регіонального або місцевого значення.

Річ Посполита – союзна держава, яка виникла у 1569 р. в результаті об'єднання Великого князівства Литовського і Польського королівства.

Руїна – період в історії України у другій половині 17 ст., який характеризувався занепадом, кризою української держави. Руїна – фактично громадянська війна в Україні між українським козацтвом і старшинами.

Рух опору – антифашистський рух в роки Другої світової війни.

Самоврядування – самостійність у вирішенні питань місцевого значення.

Сейм – парламент в Речі Посполитій, сучасній Польщі. У парламенті Речі Посполитої засідали шляхта, магнатами, вище католицьке духовенство.

Сепаратний мир – договір, укладений окремо від своїх союзників. В історії України, наприклад, сепаратний мир без погодження з Україною був укладений у 1656 р. у місті Вільно – між Росією та Польщею.

Синод – вищий заклад у Російській імперії, що управляв Російською православною церквою з 1721 р.

Січ – столиця запорізького козацтва, його військово-політичний центр.

Слобода – поселення, яке на певний час було звільнене від податків.

Собор – збори, збір представників духовенства християнської церкви.

Соціальна боротьба – боротьба за свої громадянські, економічні, політичні та інші права.

Співдружності Незалежних Держав (СНД) – союз колишніх республік Радянського Союзу. Створений з метою налагодити стосунки між цими республіками.

Статус – становище, правовий стан.

Страйк – колективне припинення роботи, пред'явлення вимог роботодавцю.

Суверенітет – повна незалежність держави від інших країн при проведенні власної внутрішньої і зовнішньої політики.

Терор – розправа з політичними противниками шляхом насильства.

Тимчасовий уряд – центральний орган влади в Росії після лютневої революції. Існував з 2 березня по 25 жовтня 1917 р.

Товарне виробництво – виробництво, яке впершу чергу виготовляє товари для продажу на ринку (а не для власного споживання, як у випадку з натуральним виробництвом).

Тоталітарний режим – політичний лад, при якому державна влада зосереджується в руках певної групи (частіше всього політичної партії), який знищує демократичні свободи, повністю підпорядковує всі сфери життя своїм інтересам і утримує контроль над суспільством методами терору.

Троїстий союз – військово-політичний союз Німеччини, Австро-Угорщини та Італії.

Указ – розпорядження голови держави, що має силу закону.

Українізація – політика радянського керівництва в 20-х роках 20 століття. Комуністична партія з метою отримати підтримку серед населення України, дозволила широке використання української мови в різних сферах суспільства.

Українська Греко-католицька церква (УГКЦ, уніатська церква) – церква в Україні. Була створена ще в 1596 р. на Брестському соборі. Користувалася і користується підтримкою, довірою і повагою українців, особливо на Західній Україні. Після Другої світової війни була заборонена радянською владою.

Універсал – наказ, урочиста грамота, декларація, маніфест вищих органів державної влади.

Унія – союз, об'єднання держав

УПА – українська повстанська армія – військово-політичне формування, що вело боротьбу проти СРСР і Німеччини в роки Другої світової війни і після війни. УПА боролася за незалежність України.

«Фабрики смерті» – концентраційні табори, куди нацисти звозили заарештованих людей. У таких таборах нацисти експлуатували на важких роботах в'язнів, планомірно знищувалася населення окупованої країни: розстріли, газові камери, створення умов, за яких люди швидко помирали.

Фальсифікація – підробка чогось, вчинена із корисливою метою.

Фашизм – реакційна політична течія, а також форма тоталітарного режиму і відкритої терористичної диктатури. Вперше фашизм організаційно і інституційно оформився в Італії в 1920-х рр. Засновником італійського фашизму був Б. Мусоліні.

Федерація – союзна держава, яка складається з країн, які зберігають власні законодавчі, виконавчі і судові органи.

Феодал – землевласник в епоху феодалізму, власник землі і селян, які працюють на нього. В епоху феодалізму лише феодали – пани, шляхта, дворяни мало право володіти землею. Землю і селян феодал отримував від лідера країни (князя, короля, царя) за умови несення військової служби.

Феодальна роздробленість – розпад єдиної держави на окремі самостійні землі.

Фільварок — багатогалузевий господарський комплекс, що ґрунтувався на постійній щотижневій панщині кріпаків і був орієнтований на товарно-грошові відносини та ринок; він зберігав риси натурального господарства.

Флотилія – з'єднання суден військово-морського або річкового флоту.

Фортеця – укріплений пункт, підготовлений до оборони і тривалої боротьби.

«Холодна війна» – глобальне геополітичне протистояння між Радянським Союзом і його союзниками, з одного боку, і США та їх союзниками – з іншого. Холодна війна тривала з середини 1940-х до початку 1990-х років.

Християнство – світова релігія. На Русі християнство як державна релігія було запроваджено у 988 р. князем Володимиром.

Цех – самоврядна громада вільних ремісників однієї чи кількох спеціальностей на чолі з виборним старшиною – цехмістром. Цех мав свій статут, що визначав особливості виробництва, спосіб життя ремісників. Цехи створювали переважно у великих містах.

Чайка – бойовий човен запорізьких козаків з вітрилами і веслами.

Шляхта – феодалі, вищий пануючий стан у Польському королівстві, Великому князівстві Литовському і в Україні в 14-18 ст.

Шовінізм – політика, яка проповідує національну винятковість і розпалює національну ворожнечу та ненависть.

Юрисдикція – право вершити суд, розглядати та вирішувати правові питання.

Язичництво – віра у багатьох богів, які відображають сили природи (Перун – бог грому і блискавки, Ярило – бог Сонця, Дажбог – бог повітря, світла і вогню).

Ярмарок – щорічний базар, місце торгівлі.

20 з'їзд партії – цей з'їзд відбувся у Москві у 1956 році. На з'їзді Н. Хрущов зробив доповідь, в якій засудив політику Й. Сталіна, засудив репресії тоталітарного режиму, який назвали культом особи Й. Сталіна. Навів приклади злочинів, скоєних Й. Сталіним.

Список використаної та рекомендованої літератури

Основна

1. Бойко О. Д. Історія України: підручник / О. Д. Бойко. –7-ме вид., стер. – Київ: Академія, 2018. – 717 с.
2. Історія України: навч.-метод. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закл. (денної форми навчання) / уклад.: П.О. Бідзіля, С.С. Дідик. - Запоріжжя : ЗДМУ, 2016. - 198 с.
3. Історія України : навч.-метод. посіб. для студ. вищ. мед. навч. закл. (заочної форми навчання) / уклад.: П. О. Бідзіля, С. С. Дідик. - Запоріжжя: ЗДМУ, 2016. - 189 с.
4. Історія України: Матеріали для самостійної роботи студентам фармацевтичних факультетів (уклад. Бідзіля П.О., викладач Прудка В.П., Дідик С.С. - Запоріжжя: ЗДМУ, 2015. – 120 с.
5. Історія України : підруч. для студ. вищ. мед. навч. закл. II-IV рівнів акредитації / В. А. Качкан [та ін.] ; за ред. В. А. Качкана. - К.: ВСВ Медицина, 2014. – 360 с.
6. Історія України : навч. посіб. / М. В. Лазарович. - 3-тє вид., стер. - К.: Знання, 2015. - 685 с.
7. Олійник М., Ткачук І. Історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. – 3-тє видання, виправлене та доповнене. – Львів: «Новий світ», 2018. – 264 с.

Додаткова

1. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 - 1676 рр.) / НАН України. Інститут історії України. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2009. – 447 с.
2. Бугрій В. С. Історія та культура України: навч. посіб. / В. С. Бугрій. – Суми: Цьома С. П., 2017. – 316 с.
3. Власов В. С. Історія України: комплексне видання / В.С. Власов, С.В. Кульчицький. – Київ: Літера ЛТД, 2018. – 368с.
4. Земерова Т.Ю., Скирда І.М. Історія України / Тетяна Земерова, Ірина Скирда. – Харків: ТОВ «Видавничий дім Весна», 2016. – 752 с.
5. Історія України / Дєдков М.В., Іващенко Ю.В., Кладова Г.Л. та ін. – Запоріжжя: Дике Поле, 2002. – 416 с.
6. Історія України : навч. посіб. / З. М. Комаринська. - Л. : Магнолія 2006, 2011. – 451 с.
7. Історія України : навч. посібник / В. Я. Білоцерківський. – Вид. 3-є, виправ. і допов. – Київ: Центр учб. літ., 2007. – 535 с.
8. Історія України : підручник / В. Литвин. - 5-те вид., доп. - К. : Наук. думка, 2010. - 829 с.
9. Історія України: підручник для студентів неісторичних спеціальностей вищих навчальних закладів / [О. М. Бут, М. І. Бушин, Ю. І. Вовк та ін.]. – Черкаси: ЧДТУ, 2016. – 644 с

10. Кочергін І.О. Історія України у запитаннях і відповідях. Навчальний посібник для студентів інституту заочно-дистанційної освіти. 2-е вид. вил. і доп. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2004. – 79 с.
11. Мирончук В. Д., Ігошкін Г. С. Історія України: Навч. посіб. - 2-ге вид., випр. - К: МАУП, 2002. - 328 с.
12. Політична історія України: Навчальний посібник для студентів усіх спеціальностей / За ред. проф. Г.К.Швидько. 2-ге вид. перероб. і доп. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2005. – 218 с.
13. Смолій В. А., Степанков В. С. Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2008. – 120 с.
14. Смолій В., Степанков В. Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади / НАН України. Інститут історії України. – К.: Інститут історії України, 2014. – 194 с.
15. Федорова В.І., Чекушина Ю.М., Недосєкіна Т.В. Історія України в опорних конспектах: Навчальний посібник. – Дніпропетровськ: Національний гірничий університет, 2005. – 106 с.

Інформаційні ресурси.

1. Бойко О. Д. Історія України [Електронний ресурс] : посібник / О.Д. Бойко. - 2-ге вид., доп. – Київ : Академвидав, 2003. // Історія України : Електронна бібліотека з історії України та всесвітньої історії. – URL : <https://history.vn.ua/book/boyko.html>
2. Земерова Т. Ю. Історія України / Земерова Т. Ю., Скирда І. М. – Харків : Весна, 2013. – URL : <https://history.vn.ua/book/practice/index.html>
3. Історія України: комплексне видання для підготовки. – URL : <https://history.vn.ua/zno/vlasov-zno-2012/56.html>
4. Кормич Л. І. Історія України від найдавніших часів і до 21 століття : Навч. посіб. / Л.І. Кормич, В.В. Багацький. - Харків : Одиссей, 2001. – URL : <https://histua.com/knigi/istoriya-ukraini-vid-najdavnishih-chasiv>
5. Світлична В. В. Історія України. – URL : <https://westudents.com.ua/glavy/30227-storichniy-rozvitok-kivsko-rus.html>
6. Книги [Електронний ресурс] // Історія України . – URL : <https://histua.com/knigi>
7. Спадщина предків: Культурно-історичний портал. – URL : <http://spadok.org.ua/praistoriya/blog>